

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Imre Mihály: Egy rímtoposz históriája (nép — szép — kép — ép... tép)
Taxner-Tóth Ernő: Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény)

Kálmán C. György: Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857—1867)

*

Téglásy Imre: Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis... Francisci Perennii”

Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez

Reisinger János: Batsányi János ismeretlen verskéziratai

*

Dávidházi Péter: Kritikatörténet és filológia

Szemle

*

Csuka Zoltán (1901—1984) (Sziklay László)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Imre Mihály: Egy rímtoposz históriája (nép — szép — kép — ép . . . tég) 399

Taxner-Tóth Ernő: Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény) 427

Kálmán C. György: Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857—1867) 440

Adattár

Téglásy Imre: Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii” 458

Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez 470

Reisinger János: Batsányi János ismeretlen verskéziratai 480

Műhely

Dávidházi Péter: Kritikatörténet és filológia 499

Szemle

Ady Endre levelei (Vezér Erzsébet) 518

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében (Fried István) 521

Eredmények és problémák a színháztörténetírásban (Kerényi Ferenc) 524

Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig (P. Müller Péter) 527

Botka Ferenc—Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. (Lichtmann Tamás) 530

Kántor Lajos: A hiány értelmezése (József Attila Erdélyben) (Tasi József) 533

Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis (Borzák István) 535

Krónika

Csuka Zoltán (1901—1984) (*Sziklay László*) 538

A magyar reneszánsz udvari kultúra (Összefoglalta: Székely Júlia Anna) 539

Oltványi Ambrus jutalomdíj 540

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11—13.
1118

EGY RÍMTOPOSZ HISTÓRIÁJA

(nép – szép – kép – ép . . . tég)

„Ó jaj, a Rím silány kolomp,
süket gyerek, oktondi néger,
babrál olcsó játékszerével
s kongatja a szegény bolond.”
(P. Verlaine: Költészettan)

Rimay János: „Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán” című költeménye irodalomtörténetünk gyakran méltatott s elemzett alkotásai közé tartozik. Rimay első monográfiusa, Ferenczi Zoltán szerint „Valami egészen Kölcseyes melegség és odaadás ömlik el rajta . . .”¹ Először Esze Tamás illeszti bele egy irodalomtörténeti fejlődési sorba, éppen innen eredeztetve a később kibomló tendenciát: „E vers vezet be irodalmunkba a függetlenségi harcok költészetét.”² A későbbi méltatások nagyjából e besoroláshoz igazodnak differenciáltabb, pontosító szándékkal. Klaniczay Tibor már két évszázad költészetében figyeli meg a Rimay-vers hatásának jelenlétét: „A magyar nemzet romlásáról s fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagyerejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey Himnuszán át egészen Petőfiig nyomozható . . . megütötte már a század második felében virágzó érett nemesi költészet kurucos politikai hangját is . . . e méltán nevezetes költemény sorai, képei, rímei a század második felében is minduntalan visszatérnek.”³

Először, úgy látszik, Esze Tamás fedezte föl a Rimay-vers motívumainak, képeinek, alakzatainak a Rákóczi-nótában való továbbélését: „Első stórfájában . . . még furcsa inverzióiban is, a Rákóczi-nóta készülődik létrejötte előtt másfél száz esztendővel.”⁴ Bán Imre már tizenöt olyan verses alkotást sorol föl a XVII. század költészetéből, ahol a Rimay-vers első stórfájának motívumai, különösképpen rímei hagyományozódtak tovább.⁵ Kovács Sándor Iván – joggal – a XX. század költészetéig ívelő hatást említi: „Rimaynak e kivételesen nagyhatású, Illyés Gyula Magyarokjág mutató verse . . . épp a . . . mondanivaló céltudatossága miatt nem rendeződhet térben, időben csapongó, alárendelésekkel átindázott manierista kompozícióba. Ez az „itt és most” verse, valóban „a Bocskay fellépését megelőző évek szorongattatásának rendkívüli intenzitása kellett ahhoz”, hogy ez a hét tömör stórfába foglalt kesergéssorozat ily hatásosan kiszakadjon. Egyértelmű manierista jelleget csak évszázadokon át életrevalónak bizonyult bravúros rímeiben találunk (tartalmi funkciójuk a mondani-való még hatásosabb kiemelése) . . .”⁶ Péczely László a Rákóczi-nótáról írott tanulmányában a ko-

¹ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp. 1911. 187. (Magyar Történeti Életrajzok.)

² *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bp. 1953. Kiad. ESZE Tamás, KLANICZAY Tibor, KISS József. Bev. ESZE Tamás. 9.

³ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszansz problémái*, in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 330.

⁴ *Magyar költészet . . . i. m.*: 9. Harsányi István–Gulyás József 1917-ben már fölfigyelt arra, hogy a Bónis Ferenc búcsúéneke milyen szoros motívumkapcsolatban van a Rákóczi-nótával, a rímek hagyományozódását is észlelték. A Rimay-vershez kapcsolódó hasonlóságokat azonban még nem emlegették. HARSÁNYI–GULYÁS, *Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból*, ItK 1917. 336–340.

⁵ BÁN Imre, *Egy rím életrajza, Arkádia*. Debrecen, 1978. 137–143. Bán Imréné az egyetlen olyan írás, amely a Rimaytól származó rímszerkezet továbbélését vizsgálja.

⁶ KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében*, in *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 68.

rábbi kutatási eredményekre támaszkodva ugyancsak a Rimay-verstől indítja gondolatmenetét, s a gondolati-hangulati párhuzamokon túl kimutatja több XVII. századi költemény kép- és rímszerkezetének a Rákóczi-nótához fűződő szoros rokonságát.⁷

Legutóbb Merényi Varga László végezte el Rimay költeményének átfogó elemzését, dolgozatának számos pontja termékenyítően inspirálta további gondolatmenetünket. Merényi írása – értéke és jelentős eredményei mellett – alig érinti a vers, s azon belül a különösen fontos első strofa rímszerkezetét. Záró mondataiban szinte ösztönzi az ilyen irányú további vizsgálódásokat: „Izgalmas feladat lenne továbbnyomozni, hogy Rimay gondolatai hogyan éltek tovább a korai kuruc idők, majd a Wesselényi-összeesküvés és a Thököly-háború korában. Elsősorban a Rákóczi-nóta az, amely a vers továbbéléséhez jelentős impulzusokat adott, rímei az általunk elemzett költemény rímeit visszhangozzák és közvetítik Kölcseyhez.”⁸

Föltevésünk az, hogy a Rimay-vers első strofájának *nép-szép-kép-ép rímegyüttese egyedülállóan különleges státust vívott ki két évszázad magyar költészetében*. Ennek nyomon követését kíséreljük meg, természetesen nemcsak a rímek szintjén, hanem a művek tágabb kontextusába beillesztve. Ehhez első lépésként szükséges a költemény első strofájának újbóli szemügyre vétele.

II.

„Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép
Vitézséggel nevelt hírral vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy mint senyvedendő kép,
Előmenetdre nincs egy utad is ép.”

A rím��avak közül a *kép* értelmezése kíván megfontolást. Merényi szerint: „A sor némi magyarázatot igényel. A senyed ige a szenved alakváltozata. Az -andó-endő melléknévi igenévképző tárgyatlan (intranszítív) igéből alakult származékai jórészt melléknévesültek, s állandó tulajdonságot jelölnek. Ótörök eredetű képszavunknak – belső hasonlóságon alapuló névátvitellel – már 1350 körül fel-tűnik „mód, Art, Weise” jelentése, hasonlító mód és állapothatározói (formalisi) -képpen ragunk a kép főnév ragos alakjából fejlődött. Ezért a „Kár, hogy tartatol úgy mint senyvedendő kép” sor mai nyelvünkre áttéve – és a szenvedő formát cselekvőre változtatva – kb. ezt jelenti: 'Kár, hogy mindig szenvedőképpen (szenvedő módjára) tartanak', azaz 'elérik, hogy folyton szenvedő állapotban maradj'.⁹ Véleményünk szerint a kép itt „imago, Bild” jelentésű, önálló lexikai jelentése megmarad, s nem szívódik föl a „szenvedőképpen” féle értelmezési lehetőségben. Első ellenvetésünk az lehet, ha Rimay tudatosan alkotta meg *egytagú szavakból álló* különleges rímcsoportját, úgy a *kép* szó is ebbe illik bele, s csakis ebbe; a Merényi javasolta értelmezéssel a rím egysége megbomlana. Ha előzetes hipotézisként ezt elfogadjuk, azt kell megvizsgálni, hogy a kép, senyvedendő kép szókapcsolatnak milyen konnotációja volt Rimay és a képeit, rímeit folytató kortársak, vagy a néhány évtizeddel később jövők számára? Ha elfogadjuk Merényi mondatelemzését: „... az első versszak megszólítását magában foglaló mondat megszorító ellentétes viszonyban van a »Kár...« kezdetű mondatkomplexummal, amelynek két alárendelt anyai mellékmondata van, közülük az elsőhöz még egy hasonlító jelentéstartalmú módhatározói alárendelés járul...” – amit semmi okunk megkérdőjelezni, már nem fogadhatjuk el mondattranszformációját. (Kár, hogy mindig szenvedőképpen (szenvedő módjára) tartanak.)¹⁰ Véleményünk szerint így transzformálható: „Kár, hogy tartatol

⁷PÉCZELY László, *A Rákóczi-nóta*, in *Rákóczi tanulmányok*. Bp. 1980. Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. 543–559. Áttekintésénél azonban elkerülte figyelmét Bán Imre tanulmánya.

⁸Merényi VARGA László, *Rimay János: Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, in *A régi magyar vers*. Bp. 1979. (Memoria Saeculorum Hungariae, 3.) Szerk. KOMLOVSZKI Tibor, 181–201.

⁹Uo.: 190.

¹⁰Uo.: 194.

szenvedendő (szenvedő) képnek (képként)” – jelentése: ’Kár, hogy szenvedendő (szenvedő) kép vagy.’¹¹ Merényi értelmezése ellen szól az is, hogy a hasonlító jelentéstartalmú módhatározói alárendelésnek szabályosan szerepel mind az utaló, mind a kötőszava (úgy, mint); márpedig ez kizárja a szenvedőképpen (szenvedő módjára) interpretációt. Hiszen ez a módhatározói hasonlítás indokolatlan, zavaró halmozását jelentené: „Kár, hogy tartatol úgy, mint szenvedendőképpen”? ? !

Milyen konnotációja volt e sornak a Rimayt követők számára? 1670 körül a „Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philusnak meg felel Theophilus” című versben olvashatjuk az alig parafrázált változatot:

„Az szegény megromlott s elpusztult magyar nép
Csak úgy maradt immár, mint az falon az kép . . .”

1671 körüli Bónis Ferenc búcsúverse, talán éppen ő a szerző is:

„Feketített gyásszal beborult magyar nép, . . .
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép
Ki miatt csak olyly vagy, mint szenvedendő kép.”¹²

E két példánk szerint a Rimay-vershez szövetségserűen, képeiben, rímeiben erősen ragaszkodó hagyomány a „magyar nép – mint az kép; olyly mint kép” hasonlítást viszi tovább, tehát egyértelműen a *nép* hasonlítottja a *kép*. Vajon a *kép* szónak mi volt a korabeli jelentése? Thordai János 1627-es zsoltárfordításában:

„ . . . Az ember fia olyan mint edgy holt kép,
De a’ te erőddel eleven és epp. (ui.: ép) . . .

Oh balgatagságban megh vakult bolond nép! . . .
Miert lehecz olyanly mint edgy faragot kép? . . .”¹³

Cseklési Sánccban generál Montecuccoli (1663.):

„Méltó vagy szánatra . . .
Keseredett magyar nép!
Maradtál csak mint egy kép.”¹⁴

¹¹ A „tartatol” szóban így több jelentés is együtt van. Passzivitás is kifejeződik benne, mások tartanak, vélnek, ítélnék (puto, arbitror, censeo; meinen, glauben – postulo, praescribo; fordern, verordnen) szenvedendő képnek, de önmagadban is az vagy, képként, kép gyanánt, kép módjára létezel (duro; dauern). SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Bp. 1893. III. 460–466. A „kép” szó sem pusztán egy jelentésréteget fejez ki. A vers kontextusában főként az imago, effigies, simulacrum jelentésréteg dominál, de színezi a pictura, idolum, statua jelentés is. A szenvedendő antropomorf tulajdonságokkal ruházta föl a kép szót, korabeli használata alapján bibliás eredetű asszociációt sejtünk; igen gyakori volt mind negatív (bálványkép), mind pozitív előjelű használata (Istennek képe, Krisztusnak képe, a megfeszített Krisztus képe). Itt természetesen a korábbi érték szenvedő voltáról van szó, pozitív előjellel. Vö.: SZARVAS–SIMONYI, *i. m.* II. 1891. 202–203. és KŐRÖSI Mihály, *Magyar Concordántzia . . .*, Győr 1788. II. 20–24. „kép” címszó.

¹² *A kuruc küzdelmek költészete*, Bp. 1977. Válogatta és sajtó alá rendezte VARGA Imre, 51, 63.

¹³ *Régi magyar költők tára, XVII. század* 4. Bp. 1967. Sajtó alá rendezte STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre. 167, 311.

¹⁴ *A kuruc . . . i. m.* 23.

Kájoni János 1675-ös *Cantionale Catholicum*-ában:

„Kelly fel bűneidből rothadásra menő Nép,
Kinek színe semmivé lesz földön, mint az írott kép.”¹⁵

Baksai Takács (Textor) György 1684-es *Magyar Cronica*-jában:

„Szokása Istennek, hogy mindgyárt ki nem tép,
Ha hozzája meg-tér, az Hálá-adatlan Nép . . .
Elledgy-meg hát bus kép.”¹⁶

Ének a porcióról (1697.):

„Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép?
Ki olly erőtlen vagy, mint sárbul formált kép.”¹⁷

Rebellis ének a Péro-lázadásról (1736.):

„Eseteden ki megesnék, nincs olyan nép, . . .
Tested szénetlené tétetett mint fakip . . .”¹⁸

Példáinkban minenütt a nép – kép (olyan, mint a kép, vagy valamilyen kép) rímopozíciót találjuk. A *kép* jelzői, tulajdonságai: csak, mint a kép; senyvedendő; csak mint egy kép; sárbul formált kép; mint fakip; mint az írott kép; holt kép; faragot kép; bus kép. Összességében tehát valamilyen devalvált lét, csökkent tulajdonság jelentője a kép. Önmagában is, jelzőivel bővítve szintén; azaz, ami a nép korábban volt, annak ma már csak értéktelen és szenvedő *változata, mása, képe*. Múlt és jelen egymásra vetítése, egykori és elpusztult érték feszültsége sűrűsödik a szövegkontextus által létrehozott rímopozícióban.

Véleményünk szerint mindez összegezve elegendő ahhoz, hogy a Rimay-vers kép rímzávat önálló lexikai jelentésűnek tekintsük *Imago, Bild* jelentéstartalommal. Így viszont más értelmezési lehetőséget kíván a senyvedendő szó is. Szófajilag beálló melléknévi igenév (participium instans), mondattanilag jelző. A „senyvedendő kép” szókapcsolat így az első strofa időviszonyaiba is szervezen illeszkedik, amely időviszonyok értékviszonyokat is kifejeznek.¹⁹

Merényi invenciózus elemzésében föltárta a vers értékviszonyait, s megállapította, hogy az értéktelített és értékhányos jelentésű strukturális elemek milyen arányt alkotnak. Vizsgálódásainak eredményét így összegezi: „. . . mivel a kor érték kategóriái . . . devalválódtak, valóságos értékek helyett csupán látszatértékeként léteznek, a költő a versben azt az állítmányok értékvilágának látszatértékeké degradálásával fejezi ki. A versvilág mikrostruktúrája tehát dinamikusan tükrözi a valóság (makro) struktúrájában bekövetkezett értékpusztulást . . . 24 állító alakú igei állítmány mindegyikét

¹⁵ KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Kiadta: DOMOKOS Pál Péter, Bp. 1979. 1096.

¹⁶ DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése*, ItK 1928. 243.

¹⁷ *A kuruc* . . . 381.

¹⁸ Uo.: 726.

¹⁹ MERÉNYI, 192–193. Újabb Szigeti Csaba vizsgálta a XVII. századi Rimay-vershagyományt, s ennek során érinti az általunk is mérlegelt kérdést. Rimay versét összeveti a *Magyar országh végző veszedelmének okait ki rászolo Philusnak megh felel Theophilus* című költeménnyel, s úgy véli, az utóbbi vers szerzője: „. . . nem értette Rimay tartatol ugy, mint senyvedendő kép kifejezését . . . A század második felében élő szerző (akárcsak mi a XX. század második felében) festményre, képre gondolt, amely »senyved«, azaz romlik; esetében ez termékeny félreértés volt.” ItK 1982. 5–6. 616. Eddigi gondolatmenetünk alapján talán nyilvánvaló, szó sincs félreértésről: a Rimay-versben tényleg *kép* szerepel, s a XVII. századi vershagyomány ezt vette át.

negatív minőségűvé változtatja át a költő a vers mikrostruktúrájában... az igei állítmányok értékvilága elveszti pozitív karakterét, tagadóra, nemlegesre változik...” vagy szép (1–2. sor): ezzel az egyes szám 2. személyű állítmánnyal lép be a versbe a megszólított személye. Tartalmilag ellentét az 1. sor „megromlott s elfogyott” jelzőivel, inverz jellege miatt, a szérendből következően stílris töltése van. A kár (2–3. sor) főmondati állítmány, egyértelműen negatív jelentésű, vershelyzete hangsúlyos... A névszói-igei állítmányok rendszerében a két legtávolabbinak, a 2. és a 28. sor állítmányainak van kulcspozíciója: a „vagy... szép” rögzíti a megszólított („Magyar nép”) állapotát, de csupán azt, amit a költőnek jelent. A vers későbbi egésze ennek a szubjektív megítélésnek a tagadása, s annak a kifejtése, milyen a megszólított a valóságban... A költő tehát kétféle üzenetet kódol: egy szubjektív, amelynek valóságtartalma a múlt és az annak alapján ítélkezők véleménye, és egy objektív, amelynek valóságtartalmát a költemény állítmányai hordozzák negált jelentésfunkciókkal.”²⁰

A vers idősíkjával összefüggésben vannak a megnyilvánuló értékfogalmak. A múlt idősíkjához kapcsolódnak az értékelített fogalmak, tulajdonságok, míg a jelen az értékhiány uralja, de a jövőbe is ez sugárzik át. Az idősíkok és értékstruktúra hármasságát a vers egésze is igazolja, de jelen van ez már az első strófában is. Korábbi értékek létét, majd elvesztését fejezi ki az első sor („megromlott s elfogyott”), ez csökkenti a második sor – egyébként formailag – jelenre érvényes értékelítettségét, a jelen értékhiányát mutatja be a 3. sor, de már a jövő idősíkját készíti elő instans jellegével a „senyvedendő” szó, s áthajlik a 4. sor kilátástalan jövőt sejtető folyamatába. (Előmenetredre)²¹

Az egész vers értékstruktúrájában, de különösen az első strófában különlegesen fontos szerepet játszanak a rímek. Merényi szerint a vers kulcsszava a „szeretlek”, de hangsúlyozza a „szép” jelentőségét: „Legtöbbször a szép szóval találkozunk: ötször... Háromszor fordul elő a roml- tö, ill. a romol igealak. Kétszer a fogy igealak... továbbá a bő, nemzet, haza szavak... Ha az így regisztrált ismétlődéseket értelmes kijelentéssé szervezzük, az eredmény: „Ó, szép haza, bő nemzet romol, fogy...”²² Merényi felsorolásában a kulcsszavak egyben a vers legfontosabb értékfogalmait jelzik, s ezt kiegészíthetjük a „szép” mellett az első strófa rímsszávaival. A „nép” a Merényi által is számba vett nemzet, haza fogalmak ekvivalense, a „kép” – előző gondolatmenetünk bizonyossága szerint – a „nép” negatív értékű ellentétpárja, az „ép” szintén erős értékmozzanatot tartalmaz. Áttekintve: egykori értékeltettség kifejezője a nép, elfogyott s megromlott jelzőivel. Az első sor kisugárzásában némiképpen módosulva, értékelítettség hordozója ellentmondásosan a második sorvégi „szép”, mostani értékhiány tükröződik a mondat egésze által erősített harmadik sorvégi „kép” – de senyvedendő. A negyedik sor „ép” rímsszava bár önmagában értékelített, értékhiányt fejezi ki, mivel a mondat korábban eredeti jelentését lerombolja. Utóbbi példánk éppen azt bizonyítja, hogy a rímsszoban így értékkettősség feszültsége támad; jelen van benne eredeti lexikai jelentése, de a mondat negáló állítmányának tagadó hatása is.

Az első strófa rímei így kitüntetett sorvégi helyükkel – rímpozíciójukkal – képesek kifejezni a vers egészének értékviszonyait, idősíkjait, egyben a költemény kulcsszavait alkotják. Rimaynak olyan rímeket sikerült találnia, amelyekben a vers három alapvető kompozicionális jellemzője sűrűsödik.

A rímek hatását növeli versmondattani helyzetük is. Az első sor hiányos mondatának alanya (nép) rímsszó, a második sorban a névszói-igei állítmány névszói része sorvégi hangsúlyos helyzetű rímsszó (vagy... szép). A harmadik sorban a „kép” alanyi funkciójú mondatrész, egyben rímsszó. Három sorban tehát a vers egészének értékviszonyait, idősíkjait is kifejező rímsszavak a költemény kulcsszavai, egyben a mondatok predikatív viszonyításának egyik versmondattani, grammatikai pillérét alkotják. Bár a negyedik sor rímsszava nem alapja a predikatív viszonyoknak (ép), önmagában is gazdag funkciójú. Mivel rímsszavaink egytagú szavak nominatívusi, illetve alapfokú formái, teljes lexikai jelentésükkel épülnek a vers szerkezetébe morfémák módosítása nélkül. Ez egyben lehetővé teszi, hogy szemantikailag szorosabbra kapcsolódjon a rímegyüttes, és belső jelentéshálózata alakul-

²⁰ MERÉNYI, 192–193.

²¹ Az idősíkok és értékfogalmak ezen szerkezeti viszonya a vers egészére jellemző, bár legerőteljesebben az első strófa fogalmazza meg.

²² MERÉNYI, 197–198.

jon ki – tükrözve a vers egészének kontextusát. Rimay versének első strofájában olyan *tartós kohéziójú* költői szöveget teremtett, amelynek értékviszonyai, idősíkjai a kulcsszavakat is jelentő egytagú rím��avakban sűrűsödtek, s ennek versmondattani hordozója a ríműszavakat predikatív szerkezet alanyi/állítmányi funkciójába állandósította. E tartós kohéziójú állandósult költői szöveg két évszázadát igyekszünk nyomon követni főként a rímekre figyelve, s közel háromszáz példánkat valatva. E háromszáz példával talán a legfontosabb előfordulásokat, variánsokat összegyűjtöttük, de korántsem állíthatjuk, hogy minden változatot felderítettünk, bár kutatásunk során a magyar költészet reprezentatív alkotóira, s legjelentősebb rétegére összpontosítottunk. Teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy e rímekkel rögzített, makacsul hagyományozódó költői szöveg rímei akusztikus erejének köszönhetően csak költészetünkben – tudtommal – páratlan kontinuitását.

III.

Rimay méltatói közül Radó Antal véleménye méltányolást és elutasítást is tartalmaz: „Balasit mintegy folytatja . . . mesterkéltbben Rimay János . . . Jó és új rímeket keresve sokszor téved erőltetett képekbe és hasonlatokba . . .”²³ Horváth János véleménye még szigorúbb: „. . . Rimay nemcsak asszonáncaival, . . . egytagú tőszó-rímével (nép-kép-szép-ép), már-már mesterkéltszabatos rímével . . . kezd valami virtuskodó, barokk cifrázkodást, hanem képes beszédet kicsikaró rímével is . . . Továbbhaladva, a ritmusérzék finomodásával nem tart lépést a rímelés művészetete. Egy kuruc-kori vers ontja a „nép-tép-cserép-kép-szép-lép-ép” rímeket.”²⁴ Az akadémiai Kézikönyv Rimay-fejezetében Pirnát Antal a képalkotás mellett rímelését tartja manierista stílusa másik legfontosabb eszközének.²⁵ Nem kívánjuk elvitatni Rimay bonyolult rímtechnikájának manierizmussal összefüggő tulajdonságait, esetünkben azonban éppen a rímelés páratlan funkcióját, a vers egészének kohéziójába illeszkedő és onnan származó megjelenését láthatjuk. A ríműszavaknak olykor az egész strofa tartalmát meghatározó, néha torzító szerepét joggal hangsúlyozza Pirnát, bár példánk éppen arra figyelmeztet, hogy *ríműszavaknak és tartalomnak* különlegesen gazdag kapcsolódása születhetett meg. Kovács Sándor Iván is a manierizmus hatásának tulajdonítja a bravúros rímelését, de véleménye szerint is van *tartalmi funkciójuk* a mondanivaló még hatásosabb kiemelésére.²⁶ Horváth Iván újabb történeti-poétikai értelmezéssel pedig csak más ríműtípus tudatos költői kialakítását véli fölfedezni: „Ami a fiatal Rimay rím-concettoit illeti, az ezekben irodalomtörténeti eszközökkel gyakran elemzett manierista keresettség metrikai bázisa szintén a morfémarímek szisztematikus kerülése volt.”²⁷

Hagyományos poétikák szerint a rím esztétikai értékét a következő tényezők adják: ríműszavak volumene, fonetikai jelleg, szemantikai tartalom (ragrím, önrím stb.), a ríműszók egymástól való távolsága, rímek elrendezése. A rím is a paralelizmushoz tartozó jelenség, s a ríműtípusok az ismétlődés különböző fokozatait teljesítik be.²⁸

Volumene szerint mind a négy rímünk egytagú szavakból áll. (Utóélete során bővül ugyan még a rímegyüttes néhány taggal, de az új ríműszavak is egytagúak lesznek: „tép, lép”, ritkán a „csép”). Arany János is búsongott már azon, hogy „Nyelvünk, a többi európai nyelvekkel összehasonlítva, rímekben igen szegény. Ennek okát abban vélem rejteni, hogy míg más európai nyelveknél az egyes szavak a szókötésben is megtartják eredeti alakjukat, a magyarnál utóragot vesznek föl.”²⁹ Radó Antal Arany nyomdokain haladva ugyanezt hangsúlyozza: „. . . a magyar tőszók között igen sok az olyan, melynek nincs ríme . . .”³⁰ Ez viszont azt is jelenti, hogy – különösen – az egytagú

²³ RADÓ Antal, *A magyar rím*. Bp. 1921. 62.

²⁴ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1969. 64.

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp. 1964. Szerk. KLANICZAY Tibor, 26–27.

²⁶ KOVÁCS Sándor Iván, 68.

²⁷ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982. 198.

²⁸ Uo.: 192–195.

²⁹ ARANY János, *Valami az asszonánról*, in *Arany János prózai dolgozatai*. Bp. 1884. 327.

³⁰ RADÓ, 189.

tőszavak gyenge rímlehetőséget rejtjenek magukban, szemben például az angol nyelvvel, amely önmagában is gazdag egytagú szavakban s az ebből származó rímtípusban.³¹ Vertani irodalmunk aztán eléggé bizalmatlan is az ilyen rímmel szemben, bár alapos vizsgálatára csak kevesen vállalkoztak. Radó Antal is csak sok és szigorú szabály betartása árán javallja használatát, László Zsigmond az így szerkesztett rímbe a „tömör és súlyos kifejezés nagy energiátöbbletét” méltányolja.³² A francia verstani irodalomban van olyan vélemény is, amely a rímopozíció igen fontos elemének tartja a rímek volumenét (opposition de volume), s eszerint beszél *heterometrikus* és *izometrikus* rímekről. Az izometrikus rím��avak azonos szótagszámú rímeket cseppetnek össze, a heterometrikusok pedig különböző szótagszámúakat. J. Mazaleyrat szerint azonban az izometrikus rímelés gyakran eredményezhet mechanikus automatizmust.³³ A régi magyar költészetről ugyan még nem készült metrikai repertórium, s így a Mazaleyrat értelmezése szerinti izometrikus rímtípus történeti-poétikai számbavétele és értékelése még várat magára, azonban futólagos áttekintés után is kiderül, hogy az egytagú szavakból szerveződő izometrikus rímelés gyakran vezet automatizmushoz, ríműsémák keletkezéséhez. Ennek lehetősége megvan a Rimay-vers ríműsoportjában, bár ennek alakulását egyéb körülmények sajátosan befolyásolják. Böven találunk azonban példát a XVII–XVIII. század költészetében, ahol szorgos verselők ontják a tűz-fűz-űz-bűz-szűz, úr-túr-gyúr-fúr, légy-négy-tégy-végy, bér-tér-fér-nyér-vér-ér, még-rég-vég-ég, jár-már-vár-kár-bár, nap-pap-szab-csap-rab-kap, cseng-peng-zeng-teng jellegű rímeket. Főlsorolt példáink viszonylag nagy számban fordulnak elő a jelzett periódusban, s e gyakori visszatérés oka abban is rejlik, hogy az alkotók a morfémárimet kerülendő tőszavakat kívántak rímeltetni, azonban így viszonylag szűk körre korlátozódott a rímlehetőséget kínáló szavak száma.³⁴

Fonetikai jellege szerint rímegyüttesünk a tiszta rím csoportjába tartozik, az azonosság itt csak fonológiai szinten érvényesül. A tiszta rím jelleg ugyancsak az egytagú szavak rímeltetéséből származik.

Szemantikai tartalom szempontjából már jóval ellentmondásosabb ríműsoportunk megítélése. Horváth János kívánalmi szerint „... az igazi jó rím nemcsak hangegyezést, hanem értelmi és mondattani különbözést, gondolati újdonságot, sőt meglepetést is követel”.³⁵ Rimaynál főnvre rímél melléknév (nép-szép), majd újra ez ismétlődik (kép-ép), később bővülő változatában társul még két ige (tép-lép). Háromszáz példánkra tekintve megállapíthatjuk, hogy azok többségükben nem felelnek meg Horváth igényeinek, mivel a szófajazonosság uralkodik a rímelő szavakban, bár találunk példákat szófajeltéréssel létrehozott rímekre is.³⁶ Mondattani különbözés szempontjából sem mondhatunk kedvezőbbet, mivel *nyolcvan* példánkban a ríműsavakat a predikatív szerkezet alany/állítmányi funkciójában találjuk.³⁷ Fentebb már megfogalmaztuk azon véleményünket, hogy a Rimay-vers rímelt szemantikai jelentéshálózat köti össze – mintegy tükrözve az első strofa, s vele az egész vers kontextusát. Legújában Szepes-Szerdahelyi éles íroniával utasítja el az ilyesfajta értelmezés lehetőségét, s azt a rím „pseudeo-funkciói” közé sorolja.³⁸ Véleményünk szerint a szakirodalomnak az a része, amelynek álláspontját Szepes-Szerdahelyi cáfolni véli, a rím szemantikai funkcióját nem általánosnak, hanem csak *előforduló lehetségesnek* tartja, aminthogy példánk alapján

³¹ LÁSZLÓ Zsigmond, *A rím varázsa*, Bp. 1972. 220.

³² RADÓ, 162, 216–217. LÁSZLÓ, 220.

³³ MAZALEYRAT, Jean, *Eléments de metrique française*. Paris, 1974. 213: „La rapport des volumes fait partie des mécanismes d'ensemble dans la mesure où les rimes isométriques relèvent d'un automatisme facile (cieux/yeux, rose/chose, entiere/lumiere, moments/tourments), tandis que les rimes hétérométriques ajoutent aux autres oppositions celle qui naît de leur disparité.”

³⁴ Az említett egytagú szavakból szerveződő ríműsopozok azonban nem állandósulnak meghatározott szerkezetté, mint ez bekövetkezik a Rimay-vers ríműsínél.

³⁵ HORVÁTH, 58.

³⁶ Közel *kétszáz* esetben főnév-főnév, főnév-melléknév/főnév-melléknév rímél egymásra.

³⁷ Ez nyilván összefügg azzal a jelenséggel, hogy a régi magyar költészetben a rím általában mondattani még erősebben szabályozott, mint hangtanilag. Vö.: FAJCSÉK Magda, *Hagyományosság vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*. Bp. 1942.

³⁸ SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*. Bp. 1981. 101.

bizonyíthatóan mi is annak tartjuk.^{3 9} Magyar költői példán – tudtommal – valóban csak Gáldi László mutatja be a rímek tartalmi kapcsolódásának lehetőségét. Igaz, egyetlen előfordulására hivatkozik csak, s ebből általánosít. Zsirmunskij csatlakozik a rím szemantikai funkcióját is elismerő állásponthoz.^{4 0} J. Mazaleyrat külön fejezetben szól a rímben jelentkező szemantikai opposzió lehetőségeiről (Principe d'opposition), s annak két fajtáját is elkülöníti. Eszerint a lexikai jelentéskülönbség (opposition lexicale) „a rím��avak opposziójának legegység és legtermészetesebb” formája. A szemantikai opposzió (opposition sémantique) „kétségtelen a legfőbbnek” mondja, mivel benne „az elrendezés és az asszociáció kettős funkciója” jelenik meg. Ez a hatás a legismertebb, azonban sokszor hitelét is veszítette a sablonszerű ellentétek ismertsége miatt.^{4 1}

Az információelmélet szerint a rím értéke – vagy információs értéke – még két körülménytől függ. 1. Az adott rímű csoportban összesen hány rímű szó van. Ugyanis ha minél több közül választja ki az alkotó a hívó rímre a felelő rímű szót, annál inkább „meglepő” a születő rím. 2. Függ attól is a rím információs értéke, hogy a rímű szó milyen gyakorisággal fordul elő a köznyelvben. Természetesen minél közkeletűbb a szó, annál kisebb a meglepetést okozó ereje. Eszerint tehát minél több rímű szó van az adott rímű csoportban és minél kisebb a ríműlő szavak gyakorisága a köznyelvben, annál nagyobb a rím értéke. Ellenkező esetben csökken a rím értéke, nő benne a meglepetés hiánya, magas lesz a *redundanciája*.^{4 2}

A ríműzők egymástól való távolsága és elrendezése szerint ríműnk *bokorrím*. Hankiss Elemér az ilyen rímű típusnak igen alacsonyra teszi az értékét, mivel a ríműzavak egymást követik, s kicsi a közöttük kialakuló „feszültség”, hiszen akusztikailag, de szintaktikailag is változatlan ismétlődést találunk. (Alany-állítmány, alany; főnév-melléknév-főnév-melléknév.)^{4 3} A vers kontextusából kissé kiszakítva ugyan, de a rímekről tehetünk még néhány megállapítást.

Horváth Iván mostanában végezte el Balassi költészetének történeti-poétikai szempontú vizsgálatát, s ennek során áttekintette XVI. századi költészetünk metrikai-verselési jellemzőit. Megfigyelései ugyan a XVI. század költészetére és Balassira vonatkoznak, néhány szempontját azonban felhasználhatjuk, hiszen a Rimay-vers a XVII. század elejéről való, s így annak poétikai jellemzői még párhuzamba állíthatók az előző század sajátosságaival. Horváth Iván nomenklaturájában XVI. századi költészetünket általában és szinte kizárólagosan az izorimes-izometrikus versek határozzák meg. Számba veszi az egyes típusokat, vizsgálja elterjedtségüket s megállapítja, hogy az $a_1 a_2 a_1 a_2 a_1 a_2$ típus XVI. századi költészetünkben a második leggyakrabban használt metrum, s a század költészetének szinte minden műfajában megtalálhatjuk. (Bibliai história, históriás ének, széphistória, szoltárfordítás, didaktikus és gyűlekezeti énekek.) Balassi mindössze háromszor használja ezt a metrumot.^{4 4} Rimay költeménye e metrumtípus folytatója 12 szótagos soraival aaaa ríműléssel; azaz

^{3 9} WELLEK-WARREN, *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972., R. JAKOBSON, *Hangjel-vers*, Bp. 1969. 239–241. EGRI Péter, *A költészet valósága*. Bp. 1975. 51, 232–233. LÁSZLÓ, 167, 333, 369. HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei*, in *A népdaltól az abszurd drámáig*. Bp. 1969. 21, 53. Uő: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Bp. 1970. 149.

^{4 0} GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*. Bp. 1961. 121–122. V. ZSIRMUNSKIJ, *Ríma, jejo isztorija i tyeorija*, in *Tyeorija Sztijha*. Leningrád, 1975. 290–303.

^{4 1} MAZALEYRAT, 209: „L'opposition la plus élémentaire est évidemment une opposition de mots. D'où les condamnations traditionnelles: -du mot rimant avec lui même (rime dite du même au même; - des rimes sur mots lexicalement apparentés: . . . jours/toujours . . . bonheur/malheur . . . ami/ennemi . . . lenteur/froideur. 211: C'est sans doute la principale, dans la mesure où elle embrasse aussi les précédentes et assure le mieux l'exercice conjoint des deux fonctions d'ordonnance et association. Les effets en sont bien connus. C'est le discrédit jeté sur les rimes clichées et pour le sens trop attendues: campagne/montagne, larmes/alarmes, ombre/sombre, époux/jaloux.”

^{4 2} HANKISS Elemér, *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban*, in *A népdaltól . . . 285–291. Strukturálisizmus*, Bp. II. 159–160.

^{4 3} HANKISS, 19, 21, 289. Uő: *Az irodalmi . . . 149.*

^{4 4} HORVÁTH I, 124–126.

poétikailag igen hagyományos megoldás, s igen távol esik Balassi poétikai vívmányaitól. Egyben ez a metrikai forma Rimay leggyakrabban használt metruma, 23 versében találkozunk ezzel.⁴⁵ De Rimay itt éppen a protestantizmus nyomán jelentkező közösségi költészet poétikai hagyományrendszerét is használja, hiszen e mű annak számos eszmei mozzanatát, költői motívumát beépíti, már csak emiatt is vitatható igyekezet Balassi költészetének metrikai sajátosságait szembeállítani a XVI. századi költészet – s így végül – Rimay hagyományos poétikai eszközeivel is.⁴⁶ Amennyiben el is fogadjuk, hogy e rimconcettók kialakításánál Rimay tudatos poétikai szándéka a morfémárimék kerülése volt (vagyis a XVI. századi átlagos poétikai elvek meghaladása), ugyanennyire szükséges hangsúlyoznunk e metrikai képződmény izorímes-izometrikus tulajdonságát, vagyis a metrikai megoldásban kifejeződő kettősséget.⁴⁷ Az egytagú szavakból szerveződő rímekben szűk körre korlátozódik a rímlehetőséget kínáló szavak száma. Újbóli alkalmazás esetén tehát a Rimay által megteremtett rím alig variálható, megvan benne a mechanikus automatizmus, a séma keletkezésének lehetősége. Ami Rimaynál még artisztikus novum volt (nem-morfémárim), mások kezén már sablonrutinja lehet.⁴⁸ A régi magyar költészet egyik leggyakoribb rímjévé vált, melynek igen magas a redundancia értéke.

Korábban megállapítottuk, hogy az első strofa – de az egész vers – értékviszonyai, idősíkjai a kulcsszavakat is jelentő egytagú rímekben sűrűsödnek, s ennek versmondattani hordozója a rím-szavakat a predikatív szerkezet alanyi/állítmáni funkciójába állandósította. A metrikai-poétikai jellemzőkön és adottságokon túl a kialakuló hagyományozódás nyitját és okát az *értékviszonyokban* kell keresnünk, ennek leghangsúlyosabb kifejeződése a *nép-kép* oppozíció. Ezen értékviszonyok azonban ideologikus-morális-politikai-esztétikai aktuális tartalmakkal a műalkotáson kívül születnek meg, de költői érvényesülésük nyilván a kor érvényes poétikai kódrendszerén keresztül történik.⁴⁹

⁴⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK 1982. 597–598.

⁴⁶ HORVÁTH I, 140–141, 143, 198.

⁴⁷ Ezzel párhuzamos Komlowszki megállapítása: „Rimay költői gyakorlatában pedig a Balassi költészetéhez még közvetlenebbül kapcsolódó korai szakasz után, mintha maga is távolodna a Balassit méltató írásokban kifejtett irodalomszemlélettől, s fokozatosan közelítene a prédikátoros modorhoz.” *i. m.* 590.

⁴⁸ E rímötlet föltűnően magas számban szerepel a XVII. század első évtizedeinek manierista alkotóinál, közülük is kiemelkedik Nyéki Vörös Mátyás és Thordai János.

⁴⁹ Vö. BOJTÁR Endre, *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Bp. 1978. 58–59. „... a műalkotásnak nemcsak mint egésznek van jelentése, hanem magán a műalkotáson belül is kialakulnak kisebb jelentésközpontok, s ezek meghatározott jelentéskapcsolatra lépnek egymással... Az irodalmi mű jelentése a társadalmi tudatban lévő kódok, az úgynevezett társadalmi értékek (ezek egy része, a nyelvi és irodalmi kódok alkotják a mű struktúráját) ... minden jelentésegységet maga a mű terem ... ugyanakkor ez a műalkotáson belül születő jelentés mindenestül szociális volt, a társadalmi értékek közül került ki.” Irodalomelméleti kutatásaink újabban igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az irodalom értékorientációs vizsgálatának. (Vö. HANKISS Elemér, *Érték és társadalom*. Bp. 1977., VERES András, *Az esztétikai minőségek értékelméleti megközelítésének lehetősége*. Literatura, 1980/2. 180–190., BONYHAI Gábor, *Értéknyelv*. M.Filozófiai Sz. 1976/4. 591–617., KENYERES Zoltán, *Irodalom és értékorientáció*. Literatura, 1975/2. 88–94., VERES András, *Az irodalom mint érték szerkezet*. M.Filozófiai Sz. 1976/4. 633–650., BOJTÁR Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése*, in *Egy kelet-európai irodalomelméletben*. Bp. 1983. 9–57.) A Rimay-versben a „Magyar nép”-hez kapcsolódó kívánt, áhított értékfogalmak: romlatlan-ság, egységesség, épség, szépség, életerő, történelmi, katonai cselekvőkészség, politikai önállóság, nemzeti büszkeség, hírnév, bőség, méltóság, védettség; mindezek birtoklására és őrzésére való képesség. Ezek egy része közvetlenül politikai, ideologikus érték, más része primér vitális érték, de a versben morális-politikai-ideologikus hangoltságot kapnak. A Rimay-versben mindezen értékpotenciál a „Magyar nép” birtokolt vagy egykor birtokolt attribútuma. Elmondható, hogy egy egész korszak irodalmának értékadata feltárható a szövegekben megjelenő értékek gyakoriságának és összefüggéseinek kimutatásával. Az értékek értékrendet alkotnak, az értékrend belső hierarchiája, az egyes értékek kapcsolódásának módja kialakítja a korszak értékalakzatait. A Rimay-versben kifejeződő érték-

A Rimay-versben kifejeződő, megjelenő értékviszonyok a XVII. század első évtizedeiben különös intenzitással hatottak, s ezek aktualitása élenken megmarad a XVIII. század első harmadáig, sőt erősödő jelleggel. Különösen elmondható ez a korai kuruc mozgalmaktól a Rákóczi-szabadságharc után terjedő két évtizedig. A Rimay által teremtett poétikai kódrendszer képes volt születése pillanatában a jelzett értékviszonyok kifejezésére, s mivel ezen értékviszonyok a magyar költészetben hosszú ideig aktuálisak maradtak, a kialakuló hagyomány folytatta ezek közvetítését; Rimay poétikai kódja pedig igen alacsony variabilitási lehetőséget jelentett. Mindezek együtt megteremtették a páratlan macacssággal hagyományozódó nép-szép-kép-ép-lép-tép rímrel jelzett költői szöveg kontinuitását.

IV.

Annak kiderítése elég reménytelennek s talán hiábavalónak is látszik, hogy rímcsoportunk Rimay előtti előfordulásait számba vegyük, azonban a Rimay előtti magyar költészetben is találunk példákat szórványos megjelenésére.⁵⁰ E rímlehetőséget tudatosra mindenképpen Rimay tette, nála azonban a poétikai eszközön túl elsődleges feladat az értékviszonyok kifejezése volt, az értékviszonyok alapját a nép-kép oppozíciós pár alkotta. Nyéki Vörös Mátyás Dialogus-ában már megjelenik:

25. „En vagyok te Lelked kiuel vóltál olly szép,
Isten kezeiuel ékesítettett kép,
Eo szent malasztyáual mint jól kötözött chép.
Noha gyarlóságából vagy most romlott cherép . . .

fogalmak a XVI. század első harmadától lépten-nyomon jelen vannak, az összetevők helyzete változik néha, bővül más – itt nem említett – elemekkel: megemlítjük Farkas András, Batizi András, Károlyi Gáspár, Szkhárosi Horváth András, Dézsi András, Hegyi Pál, Gyarmati Imre nevét, a XVII. század elejétől a kibontakozó politikai költészetet. Az értékfogalmakból szerveződő értékalakzat nyilván összefüggésben állott a nemzeti identitástudat ekkori sajátos alakulásával. Az értékalakzat kifejezésre juttatja az adott korszak értékfogalmainak érvényesülési lehetőségét, esélyeit is. A Rimay-versben ezen értékek érvényesülésében zavar támad, a „Magyar nép” nem alkalmas, nem képes mindezen értékpotenciál működtetésére, vagy legalábbis ez állandóan kétségesnek látszik. Így igen dinamikus értékszerkezet teremtődik, melynek állandó tulajdonsága egy *értékkonfliktus*. E konfliktusban a feszültség úgy jelenik meg, hogy több, legalább két értéktípus egymáshoz viszonyítása, egymásra vetítése van jelen. A pozitív értékfogalmak – ha föl is tűnnek – nem érvényesülhetnek, negatív értékfogalmak kioltják, megszüntetik vagy megszüntetni igyekeznek érvényesülési lehetőségeiket. *Alapvető értékírányra az értékvesztés lép elő*, de a két értékszféra jelenléte tartósítja a konfliktus érzetét. A Rimay-versben ez szinte sorról sorra kimutatható: Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá, / Szablyádnak bő soldja nagy olcsóságossá, / Megcsoorbult nemzeted változott korcsossá, / Nevednek szépsége utaltságossá . . . stb. Ez az értékírány állandósul a Rimay-vers nyomán születő politikai költészetben is.

⁵⁰ A korántsem teljességre törő áttekintésből csak az Alexandriai Szent Katalin verses legendájának példáit idézzük: „És ékességgel oly igen szép, / Hogy őrajta csodál sok nép . . . Kit egy falka balgatag nép, / Kiknek eszegen nincsen ép . . . Mert számtalan igen sok nép / Hamis hitből miád kilép.” *RMKT, Középkori magyar költői maradványok*, Bp. 1877. 94, 104, 314. XVI. század végi előfordulásai is találkozhattunk elsősorban, vö.: *RMKT, XVII. század*, 1. Bp. 1959. 75, 126, 156. Feltétlenül beszélünk kell azonban a rímtoposz *Czobor Mihály* Chariclia-fordításában szereplő változatról. Két helyen is találkozunk vele:

„Enis tanachlottam ezekre egi *keppen*
ne talan ra talal giermekimre *eppen*

228. Van minden nemzetből meg tudhatatlan nép,
Kiket bűnök szerint az ördög kinnal tép
Ninch az kin vallástól ő bennek semmi ép
Vagyon nagy szörnyüség, ninchen ott semmi szép.”⁵¹

Némi variálással az Aeternitas-ban:

33. „Midőn vigasztallya Jókat, és hizlallya
Az Örökké-valóság:
Ki-rekesztett Népet, vaj s miképpen tépet
Ehség, s örök szomjuság!”⁵²

Láthatóan a manierista rímtechnika eszköze itt a Rimay-örökség, de az ott látott értékviszonyok kifejezési szándéka nélkül. Megjelenik ugyan a nép-tép-ép-szép rím, azonban a nép itt biblikus időtlenségével, s a tép is szakrális, diabolikus inferno jelentéssel. Thordai János unitárius zoltárfordító 1627-es Psalteriumában *tizenkilencszer* használja e rímtoposzt, de már szinte teljes variációs sorát megalkotva: nép-szép-kép-ép-lép-tép-tserép. (A lép névszóíjgei kettős jelentéssel váltakozva bukkan föl.) A rimbokor tagjai nyilván a mondandóhoz igazodva jelennek meg a sorvégeken, de fölbukkanásukban korántsem érvényesül olyan szemantikai jelentéshálózat, mint Rimaynál, így nincs is a versen belül kulcsszó szerepük. Az artisztikumra való törekvés torzító, rímfacsaró igyekezete bukkan föl néhol. A nép-ép, és a nép-tép rímopozíció azonban láthatóan többször jelenik meg, s kiemelt jelen-

Isten ő általa közben adgia *szepen*,
megh akadnak lattrok mint madarkak *lepben*,
biüntetések veszik ők is szeörniü *keppen*.” (3291–3295.)

Másutt:

„Nem volth az Arachne szeovese illjen *szep*,
noha Mesterseggel vala az igen *ep*,
mert ezt Driadések züttek Erdei *nep*
es Isten Aszoniok, s volt rajta nagi *szep kep*,
giongel kövel ekes fogot szemet minth *lep*.” (4235–4239.)

Czobor művét 1600–1604 között írhatta. (Rajka László: Heliodoros Aithiopiakájának feldolgozásai a magyar irodalomban, Kolozsvár, 1917. 24–25.) Rimay verse is 1604 körül született, annak kiderítése most lehetetlen, hogy melyik vers keletkezett előbb, amint azt sem tudjuk eldönteni, hogy a rímötlet esetleg Czobor nyomán jelent meg Rimaynál, vagy pedig fordítva. Persze az is elképzelhető, hogy a két költő egymástól függetlenül élt a rímötlettel. Azonban ha Rimay netán mégis Czobor ihletésére alkotta meg nevezetes toposzát, azt annyiban mégis föltétlenül eredetinek kell tekintenünk, hogy nála ez a fentebb ismertetett módon értékszerkezetbe és opozíciós párba állandósul. Második idézett példánkról azt is tudjuk, hogy Czobor itt nagyon szorosan kapcsolódik Zschorn német eredetijéhez, „... a német még azt is megemlíti, hogy a szöveget *képek ékesítették*”. (Rajka, 75.) Azt bizonyosan tudjuk, hogy Gyöngyösi István költészetében a toposz továbbélését a Rimay-vers is ösztönözhetette, de ennél fontosabb volt Czobor közvetlen hatása. Fentebbi két Czobor-idézetünk egészen kis változtatással megjelenik az *Új Életre Hozatott Chariclia* ... 1701. című Gyöngyösi-műben, melyről köztudomású, hogy Czobor művének átköltése (75, 100.). A rímek Czobornál való előfordulására Horváth Iván hívta föl a figyelmet, Chariclia-jának Dézsi Lajostól származó másolatát pedig Keserű Bálint segítségével a JATE BTK Irodalomtörténeti Tanszékének Könyvtárában tanulmányozhattam. Segítségükért mindkettejüknek itt mondok köszönetet.

⁵¹RMKT, XVII. sz. 2. Bp. 1962. 137, 158.

⁵²Uo. 238. Rimay rímötletei gyakran bukkannak föl Nyéki Vörösnél, csak két jellemzőt kiemelve: kert-vert, szelence-kemence.

tőségűvé válik. A nép-tép ötször szerepel, a nép-kép Rimayhoz hasonló ellentétpárként négyszer. A kép jelentése ezeknél faragott bálványkép, mint a 94. psalmusban:

„Oh balgatagságban megh vakult bolond nép!
Keserü méreggel megh töltöt ondok lep,
Miért lehecz olyan mint edgy faragot kép?”⁵³

A nép-tép is állandósul, de a versek kontextusában a nép biblikus, psalmodikus időtlen jelentése kezd eltolódni a történelmileg definiált magyarság és kor költői kifejezésének irányába:

„Mert az ellenség,
Erős hatalmas nep,
Mint a' tűz ugy égh,
Majd el szaggat és tép.” (54. psalmus)

A 137. psalmusban pedig már a töröktől szorongatott, saját nemzetének sorsát átérző és kifejező költő threnódiája szól:

„Uram jusson eszedbe a' Pogány nep,
A' ki sok üdőtől fogva minket tép,
Olyan lón nekünk mint amaz enyves lép,
Tóstól ki vágva minket mint éles kép.”⁵⁴

Váradai Mihály 1629-es Bethlen Gábort sirató „Prodromus Funestus” című versében már a rímtoposz minden elemét együtt szerepelteti:

„Minden fële rend s-nep
Az szép abrazat s-kép
Az mi emberben szép
Mindent halal meg tep

Töredekeny cserep,
Romlando es nem ep,
Sokaig nem lez ep,
Ki világban be lep.”⁵⁵

A lamentációs-sírató alaphangját gnómius elem színezi át, hiányzik a Rimaynál megfigyelt történelmileg konkrét értékszerkezet, helyette inkább a biblikus időtlenség és általánosítás jellemzi. A históriás ének történelmi konkrétságával szól Oroszhegyi Mihály verse a tatárok 1657-es betöréséről és tisztításáról:

„Tekintetes nemes nagysagos vri nép,
Kinek ő magzati ollyak, mint angyal kép,

⁵³ RMKT, XVII. sz. 4. i. m. 160, 167, 173, 174, 233, 239, 245, 251, 261, 276, 284, 301, 311, 322, 325, 328, 340, 348, 374.

⁵⁴ Uo.: 245, 374. Vö. VARGA Imre, *Thordai János zsoldárainak forrásairól és manierizmusáról*. ItK 1968. 541–554., BITSKEY István, *Thordai János manierizmusa*. ItK 527–530. és ZENTAI Mária, *Rimay-hatás Thordai János zsoldáraiban*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XIII. Szeged, 1973. 111–123.

⁵⁵ RMKT 8. *Bethlen Gábor korának költészete*. Bp. 1976. Sajtó alá rendezte: KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, 343.

Rabbá esetekenn hol volna szív oly ép,
Mellyet szörnyü bánat s keserűség nem tép.”⁵⁶

A XVII. század utolsó harmadának, majd később a kuruc mozgalmak időszakának költészetében a *reprezentatív alkotásokban* jelenik meg rímtoposzunk, s az is megfigyelhető, hogy egyre erőteljesebbé válik a Rimay-reminiszcenciák fölerősödése. *Cseklészi sáncban Generál Montecuccoli, 1663.*:

„Méltó vagy szánatra,
Van okod bánatra,
Keseredett magyar nép!
Egy kevés szalmára,
Jutottál példára,
Maradtál csak mint egy kép:
Szabadságod romol,
Hazád pusztul s omol,
Te oltalmod ront és tép”

Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philus nak meg-felel Theophilus, 1670. körül:

„Az szegény megromlott s elpusztult magyar nép,
Csak ugy maradt immár, mint az falon az kép,
Melyrül, ha az festék elkopik, már nem ép,
Színes ábrázatja nem lehet többé szép.”

Bónis Ferenc meghalt hazájáért, 1671. körül:

„Feketített gyásszal beborult magyar nép,
Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy mint szennyvedendő-kép.”

Ének a porcióról, 1697.:

„Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép,
Ki oly erőtlen vagy, mint sárbul formált kép?
Annyi szabadságod bizony immár nem ép,
Ki annak előtte voltál szép kényes nép.”

Tótfalusi Kis Miklós: Siralmas Panasza . . . 1697.:

„Ó szegény megromlott,
Porhamuba szállott,
S már szintén elalélt nép,
Mellyet az idegen
Nemzet is szertelen
Paskol s rongál, mint a csép,
Sorsod ki ne szánná?
Aki nem fájlalná,
Volna merő bálványkép.”

⁵⁶RMKT, 9. *A két Rákóczi György korának költészete*. Bp. 1977. Sajtó alá rendezte: VARGA Imre, 121.

Baksai (Baxai) Textor György: *Magyar Cronica* . . . 1684.:

„Szokása Istennek, hogy mindgyárt ki nem tép,
Ha hozzája meg-tér, az Hálá-adatlan Nép,
Hald beszédett mely szép.
Le-száll fel-huzott csép,
Elledgy-meg hát bus kép.”

Székudvari János: *Sűrű siralmokkal rakott jajhalom*, 1707.:

„Legottan indula az országnak népe,
Gyalog s lovas hozzá nagyszaporán lépe,
Ifjak szépe, régi szkiták képe,
A sastollbul ki sokat kitepe.”

A *Rákóczi-nóta* közel ötven változatából a legteljesebbnek látszó:

„Jaj, régi szép magyar nép!
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod,
Romlandó cserép.
Mint egy kedves eleven kép
Voltál olyan szép
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz, mint a lép.
Szegény magyar nép
Mikor lesz már ép?
Megromlottál mint cserép,
Jaj, hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép?”⁵⁷

Rebellis ének a Péro-lázadásról, 1735.:

„Ó, szegény megromlott árva magyar haza . . .
Esteden ki megesnék, nincs olyan nép,
Mindenféle nemzet, mint rombol, inkább tip,
Tested szénetlené tétetett mint fakip,
Pusztittatol mint az méztől megfosztott lip.”⁵⁸

Várad Mihály énekétől a Péro-énekig idézett példánk kivétel nélkül mind *panaszversek*, *kesergők*, *siratók* (lamentatio, threnodia), jó néhányuk már a címben is kifejezi ezt (funestus, siralmas, Bónis Ferenc keserve, Siralmas panasz, siralmakkal rakott jajhalom). E lamentatio alaphang szintén jelen van a Rimay-versben is. A panasz oka ugyanaz a történelmi tudat, amely Rimaynál kifejeződőtt: az egykori és mostani magyar nép összehasonlítása, múlt és jelen fájdalmas különbsége, egykori értékek és mostani értékpusztulás tragikus összemérése, ahol a jövő is az értékhiányok

⁵⁷ *A kuruc* . . . i. m. 23, 51, 63, 281. TÓTFALUSI KIS Miklós, *Siralmas panasz*, in *M. Tótfalusi Kis Miklós*. Kiadta és bevezette: TORDAI Zádor, Bp–Bukarest, 1954. 58. DÉZSI, 243. *A kuruc* . . . 585. PÉCZELY, 557–558.

⁵⁸ *A kuruc* . . . 726.

negatív távlatát ígéri csak.⁵⁹ A Rimay-versben látott értékszerkezet a magyar politikai költészet eme jelentős fejezete számára szuggesztív modellt kínált. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a kuruc mozgalmak sikeres pillanataihoz kötődő költői művekben nyomát sem találjuk az ezen értékviszonyokból táplálkozó versépítések s a Rimay-reminiszcenciáknak. Ellenben a számba vett művek a kuruc mozgalom megindulásának még kétséges mozzanataihoz, pillanatnyi visszaszorításához, vagy a bukás utáni mélyponthoz kötődnek. Ehhez kapcsolódik az is, hogy egyre intenzívebben elevenedik meg a Rimay-hatás, néhol szinte a parafrazálás szintjéig fölelevenítik a sugalló erejű mintát.

A Rimay által megalkotott poétikai kódnak szinte minden jellemzőjét újra látjuk, de beépíti ez a költészet Nyéki Vörös, Thordai János, Várad Mihály műveinek – ide harmonikusan illeszkedő – költői eszközeit is. Idézett példáink retorikai alaphelyzetükben – Baksai Textor és Székudvari versének kivételével – Rimayt követik invokációszerű intonációjukkal már a kezdő strófában, ahol a megszólítás a versen végigvonul erős affektivitást és lírai erőt teremtve, még akkor is, ha néhol veszélyezteteti ezt az epikus terjengősségre való hajlam. (Csekélszi sáncban . . . 11–15. strófája: Méltó vagy szánatra, / Van okod bánatra, / Keseredett magyar nép! Bónis Ferenc keserve: Feketített gyászal beborult magyar nép, / Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép . . . Ének a porcióról: Ó szegény magyarság, mit gondolsz magadban? / . . . Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép? . . . Rebellis ének a Péro-lázadásról: Ó, szegény megromlott árva magyar haza . . . / Esteden ki megessenék, nincsen olyan nép . . . Rákóczi nóta: Jaj, régi szép magyar nép!) Az értékszerkezet hármasságát kifejezik az idősíkok, a rímzavak mindezt sűrítve a legtöbb esetben a versek kulcsszavait alkotják. A Magyarország végső . . . című költemény szinte parafrazálja első strófájában Rimayt a fenti jellemzőkkel együtt, ugyanazt az izorimes-izometrikus $a_1, a_2, a_1, a_2, a_1, a_2$ strófát használva.⁶⁰

Rimaynál a strófa kontextusának legfontosabb érték- és rímopozíciója a nép-kép ellentétpár. Példáink aktuális történelmi-politikai jelentése úgy fogalmazódik meg, hogy a nemzetre az önmagától, belső erőtlenségéből származó pusztulás, rombolódás jellemző. Ezért válik önmagának beteg

⁵⁹ Hozzánk hasonló megállapításra jut Voigt Vilmos is: „. . . az integráció az ismert történeti események következtében nem valósult meg, és ez ismét sajátos vonását adja az innen kiinduló közösségi szemléletnek: az egység igényét, reményét és nemlétét, az utána érzett nosztalgiát egyformán tartalmazza . . . jellemzőnek tarthatjuk, hogy a »magyar jelleg« meghatározásának céljára éppen a »bujdosó« fogalmát párolták le . . . arra utalhatunk, hogy a megoldatlannak maradó társadalmi problémák konzerválták a helyzetet, és ez az oka annak, hogy éppen a kesergők, bujdosó-énekek, kilátástalan és sikertelen harcokról szóló történetek a magyar folklórból visszafelé követhetők legtávolabb. (A Rákóczi-kor magyar folklórja, in Rákóczi-tanulmányok. 524.) Hasonló gondolat megjelenik Kovács Sándor Iván tanulmányában is, amely főként a búcsúvers, bujdosás mélyen a magyar múltba gyökerező összefüggéseit hüvelyezi. (Várad–Velence–Medvevár, in Pannóniából Európába, 14–20.) Legújabbban Havas László vizsgálta a későreneszánsz – ezen belül Rimay – időszemléletét. (Költői időszemlélet a későreneszánsz és a barokk határán, ItK 1982. 667–677.) Rimay történelem- és időfelfogását a reneszánsz organikus szemléletéből származtatja, eszerint a nemzet is elveszíti egy idő után éltető erejét, az idő, a történelem nemcsak építi a nemzetet, de pusztítja is. A változás pedig valamilyen megfellebbezhetetlen törvény szerint történik. Rimay verséről így ír: „E pusztulásra ítélt világban fordul a költő híres 37. költeményében a »szegény megromlott s elfogyott Magyar néphez«, melynek »megcsorbult nemzete változott korcossá«. Itt egyértelműleg az antikvitásból, Polybiosz, Sallustius, Livius és mások műveiből oly jól ismert organikus szemléletről van szó, amely egy nép alakulását úgy képzelte el, hogy a kezdeti növekedés után egy ponton bekövetkezik majd a pusztulás, a fogyatkozás periódusa.” 673. Anélkül, hogy elvitatni akarnánk az antik hagyományok szerepét Rimay történelem- és időfelfogásának alakításában, annak hangoztatása is fontos, hogy a magyar irodalomban már voltak erre mutató hagyományok, éppen a sajátos magyar történelmi fejlődés következményeként. A politikai költészetünkben megnyilatkozó értéktudat-értékszerkezet a XVII. sz. II. felének prózai műfajaiiban is gyakori jellemző, mint pl.: Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*, Medgyesi Pál *Jajjai*, vagy a *Siralmas könyörgő levél* (1656.).

⁶⁰ Külön részletes vizsgálódást érdemelne e politikai költészet és a retorika kapcsolata!

másává, képpé. A Nyéki Vörösnél megjelenő nép-tép oppozíció beépül a Rimay hagyományba, alkalmassá teszi erre az, hogy ki tudja fejteni e verstípus értékszerkezetét, poétikailag könnyen illeszkedik az egytagú rím��avak közé. Ez az ellentét azonban *drámaibb, mozgalmasabb* az előzőnél, itt is a nemzet pusztulásának negatív alternatívája fejeződik ki, azonban ez már nem a belső erőtlenség önmagát sorvasztó agóniája, hanem a külső erők áldozataként való pusztulás képzete, előérzete. Benne a hősi tartás heroizmusának és a bukás biztos tudatának kettőssége feszül. Példáinkban még a két alternatíva mindegyike azonos súlyú és valószínűségű, bár némi túlsúlyt az önmagától való pusztulást sugalló nép-kép-szerű ellentétpár képvisel. Ez a tétlen, harc nélküli halál, vagy legalábbis a korábbi, sikertelen cselekvések következményét elszenvedő forma. A nép-tép-szerű alternatíva gyakori szereplését érthetővé teszi a fegyveres kuruc küzdelmek történelmi közege, ebben azonban a harcban, cselekvésben való bukás képzete fejeződik ki, szemben a másik alternatíva bénító tehetetlenségével. Példáink nagyobbik részében már mindkét oppozíciós pár szerepel, néhol egymás mellett párhuzamosan (Cseklésvi sáncban . . ., Rákóczi-nóta, Rebellis ének . . .), másutt pedig logikai sort képeznek: a külső erőszakos pusztítás okozza a belső hanyatlást is (Bónis Ferenc keserve). A magyar költészetben – alaphangulatként, tartós értékszerkezetként – a nép-kép öröklődik, bár a nép-tép poétikai hagyományozódása elevebb. Mindkét oppozíciós pár fontos helyet tölt be hazafias-politikai költészetünkben. Különösen a nép-tép állandósul a hazafias jelentéskörben, olyannyira, hogy a kései kuruc költészetrel bezárólag vizsgált korszakban a rendelkezésünkre álló példák tanúsága szerint – a nép-tép rímpár *tizenöt alkalommal csak együtt szerepel*.⁶¹

Ezzel áttekintettük rímtoposzunk *egyik fejlődési ágának* – a legfontosabbnak – első szakaszát, meg kell vizsgálni a *másik ág* jellegzetességeit s a második szakasz jellemzőit mindkét ágon.

V.

Az eddigi eredmények alapján nem túlzás annak megállapítása, hogy rímtoposzunk kibontakozó hazafias-politikai költészetünk értékviszonyainak állandósuló értékszerkezetét állandósuló poétikai kódjával fejezi ki. Amennyiben ez igaz, úgy rímtoposzunknak a nem-hazafias jelentéskörben, s a bemutatott értékviszonyokat ki nem fejező költői közegben másként kell megjelennie.

Gyöngyösi István köztudomásúan a nagy formakultúrájú, sőt a mesterkedő alkotók sorába tartozott. Messze meghaladja feladatunkat, hogy Gyöngyösi költészetének eszmei-ideologikus jellem-

⁶¹ A jelzett korszakban mintegy 27–28 költő hozzáférhető műveit vizsgáltuk, a rímtoposz 125 előfordulását számláltuk meg, ha nem számítjuk ide a Rákóczi-nóta ötven változatát. Rímtoposzunk következő előfordulási típusait különíthetjük el: 1. négy-sarkú, a rímek nem rendeződnek állandósult szerkezetbe, tematikus kötöttség sem jellemzi, jelölése: T, száma 42. 2. 2–3 soros strófa, a rímeknek nincs állandósult szerkezete, jele: T₁, száma 22. 3. négy-sarkú, hazafias politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-tép oppozíció, jele: T₂, száma 4. 4. négy-sarkú, hazafias-politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-kép oppozíció, jele: T₃, száma 6. 5. 2–3 soros, hazafias politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-tép oppozíció, jele: T₄, első korszakunkban ez nem fordul elő. 6. 2–3–4 soros, vagy hosszabb strófa, de nem hazafias politikai jelentéskörben, az állandósult szerkezet fölbomlik, a nép-kép, nép-tép oppozíció idegen elemmel keverten is előfordul, gyakori a rímek toldalékolása, jele: T₅, száma 36. 7. négy-nél több sarkú, hazafias-politikai jelentéskörben, jelen van a nép-tép állandósult oppozíció, de a rímtoposz többi eleme már nem szerepel, vagy szórványosan, jele: T₆, egyszer fordul elő. 8. négy-nél több sarkú, de a nép-kép vagy a nép-tép oppozíció jelen van hazafias-politikai jelentéskörben, a rímtoposz idegen elemmel keverten fordul elő, jele: T₇, száma 5. Kevert típusal is találkozunk, így a T₂–T₃ együttes jellemzői négy esetben bukhatnak föl. *Áttekintve*: a nép-tép oppozíciós pár 15 esetben jelenik meg csak egymással alkotva rímet. (Nyéki Vörösnél kétszer, Thordainál ötször, hazafias-politikai költészetünkben tízszer, mivel Thordai két példája is átmenetként ide sorolható. A nép-kép oppozíciós pár 19-szer jelenik meg, ahol a nép hasonlítottja a kép, többnyire negatív értékfogalomként (faragott, bálvány, élettelen, holt, másolat, beteg, bús, kopott megfeketedett, senyvedő, sárbul formált), olykor ez vegyül pozitív értékfogalmakkal is. Tíz esetben hazafias-politikai jelentéskörben szerepel.

zöit mérlegetjük, azonban annyit elmondhatunk, hogy a középnemesség költő reprezentánsaként egyensúlyi helyzetet kereső kompromisszumos állásfoglalásaiban „állandóan jellemezte valami kurucos mellékszöveg”.⁶² A Rimay-vers gondolatai visszatérnek Gyöngyösinél is a Murányi Vénus-ban:

„Veszni-tértt kis Hazánk forogsz melly sok koczkán!
Hány felé vetett már a' szerencse sarkán!
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged melly miatt áll csonkán.” (I. 28.)⁶³

Gyöngyösi folytatja a XVI–XVII. századi költészetünkben hagyománnyá váló „elfajzás” gondolatát, ami a hazafias-politikai költészetben is jelen volt. Ott azonban múlt és jelen értékviszonyainak magas feszültségű, tragikus átélésű konfliktusa fejeződik ki, amint előző fejezetben idézett példánk is ezt bizonyították nagyon is konkrét történelmi-politikai-morális kontextusukkal. Gyöngyösinél azonban egyre inkább elvontan erkölcsivé, történelmileg definiálatlanná szublimálódik a motívum, az értékviszonyok tragikus összeütköztetésének lehetősége, vállalása és kimondása helyett meghatározóbb a „végső konzekvenciáig el nem merészkedő lojalitásának költői igazolása”.⁶⁴ Kortársként Gyöngyösi bizonyára még jobban érezte – hiszen szinte biztosra vehetjük, hogy ismerte – a Rimay-hagyományból táplálkozó költészet értékstruktúrájának és poétikai kódjának aktuális történelmi-politikai-eszmei jelentését. Ismerte, de nem vállalta. Nem vállalta ezen értékstruktúra kifejezését, ezzel megindul annak fölbomlása, eltűnik a rím��ókban rögzített jelentéshálózat, megszűnik kulcsszavakként való szerepeltetésük, szerepük a rím akusztikai funkciójára redukálódik, bekövetkezik a *ríműablonná válás*. A Murányi Vénus-ban már a szerelem mindent lebíró erejének jellemzésére mondja:

„Hatalmas mindenben, hódol néki sok nép,
Azt ostromollya pedig inkább, ki erős, s szép.
Roppant városokat s várakat egyben tép.
Ennek hatalmától vólt-é valaki ép?” (I. 114.)⁶⁵

Használja pedig buzgón, *negyvenegy* előfordulását számoltuk meg, azonban már teljesen esetlegessé válik a ríműszavak kapcsolódása, közöttük jelentéshálózat nem épül ki, előbb idézett példánkon kívül a nép-tép nem is bukkan föl másutt. A fölbomlást pedig mutatja, hogy a tép korábbi oppozíciós párja nélkül is megjelenik nála.⁶⁶

⁶² AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum*. Bp. 1972. 215.

⁶³ Gyöngyösi Istvánnak *Költeményes Maradványai*. Pozsonyban és Pesten, 1796. II. 5.

⁶⁴ AGÁRDI, 226. és 48, 215–216.

⁶⁵ GYÖNGYÖSI, 17.

⁶⁶ „Vagy talám elődben ugy jön inkább képe,
Mint egy Adonisnak, ki vólt Venusnak szépe,
Melyet, minthogy arra gyenge lábbal lépe,
Az megsebesült kan rutul öszvetépe.” (Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról, A

kuruc küzdelmek ... 270. A fölbomlás másik jele – ami ugyancsak megjelenik Gyöngyösinél – a ríműszavak toldalékos alakjának használata. *Gyöngyösi* ... 17, 66, 187, 244, 251, 328, 360, 388, 390, 449, 464, 470, 505, 525, 531, 540, 553, 558, 561, 618, 626, 636, 650. *Új Életre hozott Chariclia* ... 1702. 75, 100, 104, 152, 173, 223, 279, 288, 297, 299. *A kuruc küzdelmek* ... 249, 257, 261, 268, 270, 272, 287. Néhány példa az átalakulásra:

„Az felkelő hajnal világosit szépen,
Nyugovó személyét megláthatni épen,
Vajon ki nem kapna e nagy drága képen?
Ki uralkodik is sok helyen, sok népen.”

Liszi László 1653-as Magyar Márs... című terjedelmes művében is jelen van rímtoposzunk. Nyolc variációját olvashatjuk, azonban már csak egyben találjuk nyomát a jelzett sajátosságoknak:

„Egy szóval a véren, mint veres tengeren,
Az Izraelnek népe,
Canaán földére, s örök dűcsőségre
Egész magyarság lépe.
Véren fundáltattak, s evvel elfogyattak,
Kiket pogány letépe.”⁶⁷

A XVIII. században jól elkülöníthető két változat fejlődési vonala rajzolódik ki, a *Rimay-ág* és a *Gyöngyösi-ág*. A Rimay-ág nem éri el a tucatnyit, míg a Gyöngyösi-ág majd százhetvennyire rúg.

Irodalomelméletünk újabban kezdi fölismerni a toposz-kutatás jelentőségét, amint ezt Tarnai Andor eddigi vizsgálódásai is bizonyítják. Tarnai is úgy véli, hogy a toposz a szöveg konstans eleme, különböző mértékben állandósuló formulákat jelent.⁶⁸ Ilyen gyakran megjelenő toposznak tartjuk az állam hajójának képét, az igazi nemesség és Magyarország gazdagságának gondolatát. Sylvester János 1541-es kiadású Új-testamentumának élén ajánlás áll, melyben elkeseredett hangon hasonlítja össze a szerző Magyarország büszke és dicső múltját szenvedő, ellenségeitől sanyargatott jelenével.⁶⁹ Tarnai Andor e sorokat toposznak, „vagy legalább alakulóban lévő toposznak” tartja, „... a Magyarország régi és újabb állapotáról adott összehasonlítást (talán a *Querela Hungariae* toposzának lehetne nevezni) ...”⁷⁰ Annak kiderítése messze meghaladja feladatunkat, hogyan is

„De bár lett volna-is olly frissen, és épen
A' német had, a' mint bé-jött vala szépen;
Ugy sem vólt volna jó csak valami-képpen
Rajta-menni a' nagy számu Pogány népen.”

„Egy szóval mindenben tekintetes, jó, szép,
Tanult, elmés, okos, testben, elmédben ép;
Méltóság követi valamely felé lép,
Méltán süvegelhet neki sok ezer nép.”

„Vénus véréből nőtt rózsza gyengésege,
Ön-magát kedvelő Narcissus szépsége,
Fébus miatt veszett Hjacint ékessége
Adónis vérén költ Tulipán épsége.”

⁶⁷ *Listi László Munkái*, Bp. 1891. 454.

⁶⁸ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969. és különösen *A toposz-kutatás kérdéseire*, *Literatura*, 1975. 1. 66–74. „A toposz gondolatforma, amelyet meghatározott helyen, összefüggésben és céllal kellett vagy lehetett elmondani. A közhelygyűjtemény tehát nem toposzok halmaza s a közhely nem toposz: az első tágabb értelmű a másodiknál, a másodiknak viszont köztött érvényességi köre és funkciója van.” *Literatura*, 71.

⁶⁹ „Verebar etiam non parum, ne ex Hungaro libera gente subito angarus (sic!) fieret, hoc est, opprimeretur, seruiretque, non iam Christo domino benignissimo, sed Turco, tyrannorum omnium immanissimo, nec in libera Hierosolymorum urbe, sed Babyloniorum, omnis confusionis, ac seruitutis domicilio, immo carcere teterrimo. Ubi pro dolor, multa hoc tempore Christianorum milia, non tantum corpore, verum etiam animo, huic hosti seruitutem seruiunt plus quam Aegyptarum. A quo, cum superioribus seculis maiores nostri gloriosum sepe reportauerint triumphum, ac orbi Christiano, suo sanguine pacem pepererint, nunc viribus fracti, ac ope destituti moerent, non secus atque liberi parentibus orbat.” (*Előszó, Bibliotheca Hungarica Antiqua*, hasonmás kiadás.)

⁷⁰ *Literatura*, 70.

keletkezett e toposz; annyit azonban talán megkockáztathatunk, hogy összefüggésben állhatott genetikusan a Magyarország gazdagságának toposzával.⁷¹ Sylvester Querela-ja már alapjaiban megszabta a toposz jellegét. Múlt és jelen időviszonyai állnak szemben egymással, a múlthoz a nemzeti lét gazdag értékei kapcsolódnak (... őseink az előző századokban... ellenségünk fölött gyakran arattak dicsőséges győzelmet és a keresztény világnak vérünk hullásával szereztek békét...), a jelen a múlt értékeinek megsemmisülése, sorvadás jellemzi (... most erejünkben megtörve és magukra hagyatva, úgy búslakodnak, mint a szüleiktől megfosztott gyermekek...), a jövő hasonlóan az értékhiányok távlatát ígéri (... a szabad magyar nemzet egyszer csak nyomorult lesz, az elnyomatás nehezedik rá...). Arra ugyancsak nem vállalkozhatunk, hogy bemutassuk a Sylvestertől eredeztetett Querela-toposz érvényességi körének, funkciójának és tartalmának változásait a XVI. században, annyit azonban sejtethünk, hogy ebben meghatározó szerepe volt a század történelmi és eszméletörténeti változásainak, különösképpen a reformációnak.⁷² Ha hiányos is a folyamatosság íve Sylvester 1541-es ajánlásától Rimay verséig, láthatóan ugyanaz a formula fogalmazódik meg; a *Querela Hungariae toposz szuggesztív lírai változatát teremti meg Rimay*. A Querela-toposz érvényességi köre a XVII–XVIII. századi nemzeti mozgalmak sodrában alakul ki igazán, a három idősíkhöz kapcsolódó érték szerkezet a kor történelmi eseményeiből kialakított történelmi tudat hagyományozódó kifejezője. A Querela-toposz lírai változata a Rimay által sugallt fejlődési ágon bontakozik ki, melynek hordozója a nép-kép, nép-tép oppozíció. Rimay azonban a Querela-toposzt úgy formálja meg, hogy útjára indít egy rímtoposzt is, a kettő nála összefonódik. A Querela-toposz követői Rimay után – a Rákóczi-nótával bezárólag – a költészetben úgy fejezték ki a toposz állandósult gondolatformáját, hogy annak lényeges poétikai hordozója mindig a Rimay rímtoposza vagy annak valamely változata. Amíg a Querela-toposz korrelációs poétikai eszköze a Rimay rímtoposz volt, addig a rímtoposz önállóodhatott is, sőt a XVIII. században alig jelenik meg a Querela, de a rímtoposz tenyészik.

A Gyöngyösi-ág a Querela-toposz teljes fölbomlásának útját járja be. Politikai és eszméletörténeti okokkal magyarázhatóan a Querela-toposz érvényességi köre összezsugorodik, funkciója a kor számára kétségesse válik, perifériára szorul. A Querela-topossal korábban korrelatív párt alkotó rímtoposz már nem kapcsolódik az állandósult gondolatformához, hanem valóban csak rímtoposzá válik, melynek poétikai értéke egyre inkább kétségesnek mondható, különösen annak négyesrű változata. A Gyöngyösi-ághoz sorolható típusok számszerű előfordulása a következő képet mutatja: T: 24, T₁: 18, T₂: 100, néhány esetben szerepel T-T₁-T₂ keveréktípusa.

Különösképpen figyelemre méltó, hogy a nép-kép, nép-tép oppozíciós pár elveszíti korábbi kötött funkcióját, tömegesen jelenik meg bármely jelentéskörben; egymáshoz tapadó kohéziójuk megszűnve külön-külön is beépülhetnek bármely rímegyüttesbe. A sok kínálkozó példa közül Faludi Ferenc: *Nintszen neve* című költeményét idézzük teljes terjedelmében, mivel meggyőződésünk szerint Faludi itt tudatosan számolja föl a rímtoposz és a Querela-toposz korábbi összekapcsolódását, az egytagú rímzavak ironizáló játékossgal a virtuóz költői kedv dekorumai lesznek:

„Egy agg lant van Gyöngyös táján:
Rut szömlötsők ül pofáján,
Töpörödött rántzos bőre,
Ősszel tarkás minden szőre;
Utálatos otsmány kép.

⁷¹ Korábban ugyancsak Tarnai hívta föl a figyelmet, hogy „A mohácsi csatavesztés és főleg Buda elfoglalása után a hazaiak tudatában a gazdag föld motívumához, latin verselőknél és magyar énekszerzőknél egyformán, egyébként is a gyász, a panasz, a romlás (luctus, querela, ruina) még részletesen feltárandó képzetek tapadtak.” *Extra Hungariam* ... 39.

⁷² Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Bp. 1937. Benda szerint a harcos öntudat Moháccsal eltűnik, harci erényeire most is büszke a nemzet, de büszkesége megtörik. A magyarság évszázados nagy küzdelme mindinkább elveszíti korábban hangoztatott keresztény univerzális jellegét s bezorol a nemzeti keretek közé. A hősiesség aktivitása a XVII. század elejére már lehanyatlak, s szerte az országban keserű passzivitás váltja fel, melyen csak mint távoli reménység dereng át a nemzeti egység visszaállításának vágya.

Három foga tart istrázsát,
S' alig rágja a' hig kását;
Gyomort kever бүдös szája,
Tüdejével rothadtt mája:
Semmi tagja már nem *ép*.

Rozsdás torka höbög, hörög,
De a' nyelve frissen pörög;
Nyughatatlan derekával,
Tsipás szeme forgásával;
Keze úgy jár, mint a *tsép*.

Előbb kezdte Venus fattyát
Megismérni, mint-sem attyát;
Him utánn sirt böltsőjében,
Gyuladozott szerelmében,
S még előtte volt a' *pép*.

Felserdülvén, többre *lépett*,
Nyalogatott sok friss *képet*;
A' ki tetszett száj-izének,
És megfelelt vig kedvének,
Ahhoz ragadt, mint a' *lép*.

Sok kezek közt vásott nyaka,
Tsókkal kopott két ajaka,
Úszög már kiperzselt szive,
De még benn' van Ámor nyive,
Forrtón forr az ó *tserép*.

Természetét erőlteti
Apadtt mellyét kifeszitti,
Tarát farát ékesitti,
Vitorláiit kiteritti;
Arra nyerit, a' ki *szép*.

Parázs-tüzét lobbantattya,
Már megszokta, nem hagyhattya.
Várj, tejetlen gubás ketske,
Nőszton nősző vén menyetske!
Mégjön urad, jól *megettép*." ^{7 3}

A XVIII. század kéziratos és nyomtatott irodalmában egyaránt bőségesen találhatunk példát rím-toposznak jelentésváltozására, a szerzők közül csak néhányat nevezünk meg: Kőszeghy Pál, Szirmai Tamás verses búcsúztatója, Amade László, Mátyási József, Pápai Páriz Ferenc, Gyöngyösi János,

^{7 3} *Faludi Ferentz Versei*, Kiadta BATSÁNYI János, 1823. 54–57. Legújabbban Hargittay Emil foglalkozik Faludi versével, ill. éppen Faludi szerzőségét kérdőjelezi meg. *Hatvanhat csúfos gajd, XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*. Bp. 1983. 5–6. Amennyiben esetleg valóban „csak” parafrázis lenne az eddig Faludinak tulajdonított vers, akkor is bizonyosra vesszük, hogy rímeiben, rímelhelyezésében nagyon is tudatos elképzelés érvényesül. Ez az elképzelés pedig – Faludi vagy másvalaki – másként tartja számon a Querela-toposzhoz tapadó Rimay-ág rímtoposztát, jelentésének ártértékelését végzi vagy fogadja el.

Tséri Verestói György, Molnár Borbála, Felvinczy György, Szászi János, Peretsenyi Nagy László, Nagy Ferenc, Kováts József.⁷⁴ Néhány példát idézünk kevésbé ismert kéziratos énekeskönyveinkből: Csatári József ékv.:

„Oljan szép – ez a' kép
Mintha zephir rosát tép.”⁷⁵

Wass Benjamin gyűjteményéből:

„Bájolva jött a hang felém
Megyek, s a' rózsák tépett
Erekjéi közt meg lelém
Fannit a' tsupa szépet.”⁷⁶

Kardos Antal énekeskönyvéből:

„Óh te hajdan szépek szépe
Disze veszett rózsá szál
Téged a sors öszve tépe
Jajj te korán el aszál.”⁷⁷

Kiss Pál gyűjteményéből:

„Már miolta tudom mi a szép
És miolta kedves az szép kép,
Illy mérgesenn, keservesenn rá nem ragadt lép,
És úgy emészt, majd minden részt bennem öszve tép.”⁷⁸

Másutt így folytatódik a toposz fölbomlása:

„Ha kívánnya felséged,
El törlöm eszt a népet,
Nem veszek bé mentséget,
Vágom a rutot s szépet,
A Gazdagoknak bélét

⁷⁴KÖSZEGHY Pál, *Bercsényi házassága*, Történelmi Tár 1894. 195–308. Szirmay Tamás ezredes bucsuztatója, Tört. Tár, 1900. 513–550. Tséri Verestói György *Magyar Versek* . . . Kolosvárárt, 1772. NAGY Ferentz, *Hunyadi László Története*, Pozsonyban és Komáromban, 1793. MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*, Pozsonyban, 1794. PERETSENYI NAGY László, *Léta Magyar Vitéz* . . . Pozsonyban és Pesten, 1800. A következő művekben találjuk legnagyobb számban a toposzt: KÖSZEGHY Pálnál 10, Szirmay Tamás bucsuztatójában 20, MÁTYÁSI Józsefnél 12 esetben szerepel. A toposz másutt is előfordul, bár ezek idézésére nincs lehetőségünk, a szerzők közül megemlítjük Göböl Gáspárt, Szőnyi Benjamins, Amade Antalt; de a verses halotti parentálókban is lépten-nyomon megjelenik.

⁷⁵Csatári József *versgyűjteménye* (1814–1819.) Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen (továbbiakban, TREN) R 2757. 72-dik Nóta.

⁷⁶WASS Benjamin, *Viola szín gyűjtemény*, 1809. TREN, R 449/m 42.

⁷⁷KARDOS Antal, *Egy néhány Szomorú és Vig Nóták* . . . 1823. TREN, R 2730. 262.

⁷⁸KISS Pál, *Világi Nóták* . . . 1807–1808. Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára, A. 170. 71. Nóta

Ki vetem az ebeknek;
Kevélyeknek lépét
Adom a rut férgeknek.”⁷⁹

Azt is megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század első évtizedeiig a rímtoposz egyre ritkábban szerepel a kor legjelentősebb költőinél, így alig mutatható ki Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Ányos Pál, Ráday Gedeon, Földi János, Dayka Gábor, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós, Fazekas Mihály, Szentjóni Szabó László, Batsányi János, Virág Benedek, Berzsényi Dániel, Csokonai Vitéz Mihály költészetében.⁸⁰ (Csokonainál ugyan van egy nagyon jelentős kivétel: *Cultura* című drámájában megszólal a Rákóczi-nóta változata, azonban ez a Rimay-ág krónikájához tartozik.) Ez azt is jelenti, hogy a rímtoposz kizorol legértékesebb költészetünkéből, a kisebb jelentőségű versszerzők és a kéziratos diákköltészet használja nyakra-főre.

1805-ben jelent meg irodalmunk első rímlexikona Versegly Ferenc: *Tiszta magyarság* című művének függelékeként: *A' cadentiak' Lajstroma*. Az egytagú rímek között felsorolja a toposz következő elemeit: ép, kép, közép, lép, nép, szép, csép, cserép, pép.⁸¹ Itt már a lép nem szerepel. 1806-ban állítja össze Szemere Pál kéziratos maradt terjedelmes *Rímek* című rímshótárát. Műve tizenkét oldalán csak egytagú rímshavakat sorol föl, toposzunkból csak ennyit említ: lép, kép.⁸² Simai Kristóf sem sokkal bővezebb 1809-es *Vég tagokra szedett szó-tár* című munkájában, beéri az ép, kép, lép, tserép rímshavak említésével.⁸³ Mindhárom rímshótár láthatóan kevésre becsüli a rímtoposz poétikai értékét, amellet mit sem tudnak már a nép-kép, nép-lép hajdani szerepéről.

VI.

A Querela Hungariae toposz XVIII. századi útját nem követhetjük nyomon, annyit azonban megállapíthatunk, hogy a költészetben a Querela-toposz mindig a Rimay-ággal összefonódva jelenik meg. A Querela-toposz most még hangsúlyosabban hazafias-politikai jelentéskörben jelenik meg, s mivel ez az adott történelmi-politikai közegben egyre inkább illegitimnek minősül, a számba vehető művek zöme is kurucos, politikai ellenzéki hangvételű.

A sorban első emlékünkhöz az 1764-es diétához kapcsolódik. Már címében is a Querela-t idézve itt találunk egy hosszabb magyar nyelvű verstördéket latin címmel: *Rubrica, Pannonia Nympha Veteres renovatas Querelas cur Diaeta Posonium confluens Spem firmandae Salutis appromittit, Anno quo Laeta Celebrari voluit Regina Dietam (1764.) Pannonia Nympha Seu Hungara Terra Plorans*. A vers a Nympha panasza, aki itt a nemzeti sérelmek megszólaltatója. Nincs nemzeti király, árvának látja magát, mindenkinek el kell vesznie; a nemzetre – fiaira gondol:

„Jaj, vallyon, mint élhet a Contribuens Nép,
Kit máris mint rongyot a sok fizetés tép,

⁷⁹ *Passio, 1751. Csiksomlyói nagypénteki mistériumok*. 1897. 65–66. Más kéziratos előfordulásai Stoll Béla bibliográfiájának sorszámozását követve (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565–1840*. Bp. 1963.): 767, 739, 347, 438.

⁸⁰ Az eszmetörténeti tényezők mellett erősen befolyásolta a rímtoposz visszaszorulását a XVIII. század II. felében a poétikai gondolkodás átalakulása. Ismeretes, hogy Bessenyei és Pézseli József mily következetesen utasította el a négyarskú „Cadentias” verselést, a korszak valamennyi jelentősebb költője követte ebben őket. Vö.: OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Bp. 1980. 32–41.

⁸¹ VERSEGHY Ferenc, *A Tiszta Magyarság*. Pest, 1805. Patzkó Ferenc betűivel.

⁸² SZEMERE Pál, *Rímek*, (1806.) TREN, R 592/4: 11–23.

⁸³ SIMAI Kristóf, *Vég tagokra szedett szó-tár*. Buda, 1809. 120–121.

Most is csak alig áll, mint eltörődött csép
Gyenge teher alá, a vékony sár cserép.”⁸⁴

Az ismeretlen szerző verses paszkvillusában egészében a Querela-toposzt használja föl, de költői gyöngeségei folytán erejét apasztja publicisztikára hajló epikus terjengőssége. Idézett strófiánk talán a legkoncentráltabbán idézi föl gondolatiságában a Querela-toposzt úgy, hogy társul hozzá a rím-toposz Rimay-ága. Több időpontból, több változatban maradt ránk a „*Jer magyar sírj vélem...*” kezdősorú költemény. Mindegyik másolata XVIII. századi, először Amadé László kéziratai között bukkan föl, utána Jankovich Miklós énekeskönyvében (1789–1793), egy 1790-es gyűjteményben, Dugonics András Följegyzései-ben, Aranka György kéziratossorú versgyűjteményében, végül egy 1800-as kötetben.⁸⁵ Az Amadé-kéziratban fennmaradt másolat látszik a legkorábbinak (1764 előtti), politikai költészetünk esztétikailag is értékes darabja; a Querela-toposz teljes szerkezetét kibontja:

1. „Jer magyar! sírj vélem,
Gyászoljad szüntelen
Romlásodat!
Hajdani voltodat,
Mostani sorsodat,

⁸⁴REXA Dezső, *Az 1764-i diaeta irodalmi emlékeihez*. ItK, 1909. 476–482. A toposz jellemzőit adó strófák a következők:

„Már régen fetrengek szívem keservében . . .
Patakok forrása van szemem tövében,
Ki segíti fejem elhagyott ügyében? . . .
A sok elmúlt jóknak friss emlékezeti,
Gyakorta szívemről a but vetkezteti . . .
De csak minutáig tart ez nyugalom,
Fejem felett haboz a bu aggodalom,
Már régen kellett volna a sírhalom . . .
Szültem is fiaikat . . . Bátor vitézeket a kard forgatásra . . .
Egy szóval Nagy Sándor minden dicsősége,
Darius s Croesusnak dugaszdag bővsége,
Hercules ereje, Pallas eszessége,
Mind ez helyben szorult világ ékessége.
De nézd a szerencse állhatatlanságát,
Alig kóstoltatta zsenge Ujságát . . .
El hervasztja hamar kinyílt szép virágát.”

A fájdalmasan zokogó Nympha a nemzeti király hiányát panaszolja:

„Történt, hogy meghalván bölcs hajóm vezére
És ennek idegen csuszott a helyére,
Kinek, mivel nincsen igaz Magyar vére,
Igyekszik fejem nagy veszedelmére . . .
Hogy szegény Nemzetem ily szörnyen rongálja . . .
Mert ennek kinjából nincsen ki segítsen,
Gyógyító szemekkel, hogy reám tekintsen,
Meg sebzett szívemre frissítő írt hintsen,
Meghalok, hogy a bu igy ne sebesítsen!”

⁸⁵Előfordulásait ismerteti STOLL a 383, 392, 557. szám alatt és *Várkonyi Bárány Amadé László versei*, Bp. 1892. 548–553.

Rabságotat.
Mi voltál, gondold meg;
S mint veszett népünk meg;
Hogy nyomorult lehess,
Oly futva ne siess,
Böcsös nagy vér! . . .

4. Nyakadon a német
Lesi életedet . . .
Borzadozol! . . .
Fojtja szabadságod,
Rontja tartományod:
Nem irtózol?
Fejti erszényedet,
Kiszopja véredet,
Fényedet torkolja,
Neved marcangolja:
Szenveded ezt? . . .
8. Ébredj föl hirtelen
Mert a baj szertelen,
Ne hadd magad!
Időt ne vesztegess,
Ne szóval fenyegezz:
Gyűjtsél hadat!
Gyorsan fegyvert fogjál,
Mennydörögj s csattogjál;
Ugy meglesz, mit akarsz.
Hogyha földbe takarsz
Ki téged bánt.
9. Vajon nem szégyen-e
Menny és föld Istene!
Csuffá lettünk?
Hogy ilyen vitéz *nép*,
Ki mindent *összetép*,
Igy elveszünk?
Németnek bolondja,
Már alig van rongya,
Mégsem fegyverkezik;
Mig több baj érkezik.
Mindaddig vár.⁸⁶

Az idézett mű olyannyira kapcsolódott a politikai szabadságharcos-ellenzéki mozgalmakhoz, hogy a jakobinus Őz Pál is lemásolta. A jakobinusok perében ez a vers is szerepelt az ellene felhozott vádpontokban, a vers szövegét 1795. június 3-án, Őz Pál kivégzésénél a hóhér elégette a vesztőhelyen. Köztudomású, hogy 1790 körül már a nemesi ellenzéki mozgalom számos külsőségében, agitív jelszavaiban erősen támaszkodott a kuruc hagyományokra.⁸⁷ E szövegváltozat 9. strófája így hangzik:

⁸⁶ AMADE László, 548–552.

⁸⁷ BENDA Kálmán, *Ismeretlen politikai költemény 1790-ből*. It 1951. 100–105.

„Vajjon nem szegény-e?
Menny-s földnek Istene,
Hogy illen vitéz nép
Ki mindent össze tép,
Németnek bolondja.
Már alig van rongya
Mégsem fegyverkezik
Még több baj érkezik,
Addig vár.”⁸⁸

Ismeretes, hogy 1790 körül sokat emlegették Rákóczi Ferencet, a kuruc szabadságharcos mozgalmat; ez az időszak a Rákóczi-nóta népszerűségének is első csúcspontja. E rebellis vers jelenti ekkor főként költészetünkben a Quereja-toposz képviselőjét, bár a kuruc mozgalmak költészetének számos más darabja is gyakran szerepel az ekkori kéziratos verseskötetekben.⁸⁹ 1792-ben jelenik meg Etédi Sós Márton: *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos magyar királynak a' mohácsi mezőn történt veszedelme* című verses elbeszélő műve, ahol így emlegeti a Rákóczi-nóta nem fakuló hatását: „Valaminthogy a' máj Magyarok még emlékeznek a' Rákótzí, Bertsényi nótájára: ugy azon időkbén is (ui.: a Mohács körüli időben, I. M.) friss emlékezetben vólt még a' Hunyadi, Bátorí és Kenesi nótája.”⁹⁰ Berei Farkas András a századforduló s a XIX. század első évtizedeinek igen népszerű és termékeny versszerzője, 1799-ben terjedelmes verselménnyel köszönti József Antal főherceg és az orosz cár leányának, Alexandra Paulovna hercegnőnek frigyét. *Pannónia Öröme*... című művében sorra köszöntik a felséges párt a díszelő bandériumok és parádézó katonák, ha hihetünk Farkasnak, akkor „Hepler Ferentz Vitézlő Polgár Fő-Kapitány Ur Huszár-Kompániája” egyenesen a nevezetes nóta hívására gyülekezik, majd masírozik:

„Tárogató sippal hívnak már Budára,
A' melly vagyon véve Orfeus lantjára;
Haj Rákótzí! haj! haj! Bertsényi kótára,
Régi Magyar Vitéz híres Mars nótára.”⁹¹

Csokonai is megrémíti 1799-ben Festetics Györgyöt, amikor a Cultura bemutatóján fölhangzik a Rákóczi-nóta ezen változata:

„Haj Rákóczi, Bercsényi, – Tököli
Nemzetünknek régi híres magyar vitézi,
Hova lettek, hova mentek nemzetünknek régi híres magyar vitézi?
Szegény magyar níp
Mikor lesz már íp
Mert a sasnak körme között, körme között fonnyad mint a lip.
Töredikeny mint cseríp
Szeginy magyar níp.”

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ WALDAPFEL József, *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*, ItK 1935. 167–176. A kuruc mozgalmak költészetének legtöbbször előforduló alkotásai a századvég kéziratos verseskönyveiben a következők: STOLL, 232, 272, 369, 231, 301, 315, 610, 315, 700, 260, 272, 344, 383, 500, 431, 581, 595, 630, 638, 383. *A kuruc*... i. m. 795.

⁹⁰ ETÉDI SÓS Márton, *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos magyar királynak a' mohácsi mezőn történt veszedelme*. Pesten, 1813. 252.

⁹¹ BEREI FARKAS András, *Felsőes József Antal Magyar-Ország Nádor Ispánnya Mennyegző-jének folytatása*. Második Könyv. Budán, Landerer Katalin betűivel, 1800. 75.

Stoll Béla 1963-as adatait figyelembe véve, csak 35 változatáról tudva a Rákóczi-nótának, 1790–1822 között huszonhárom kéziratos versgyűjteménybe másolták le a tilalmazott rebellis verset.⁹² Bizonyítja ez azt is, hogy a századfordulón milyen nagyarányú volt a Rákóczi-nóta elterjedtsége, népszerűsége nyilván összefügg a politikai mozgalmak jelentkezésével.

A Querela Hungariae toposz funkciójának és érvényességi körének a századfordulón és a XIX. század első évtizedeiben bekövetkezett változását számba venni külön vizsgálat feladata lehetne, bizonyosnak látszik azonban, hogy mégis jelen van, bár a korszak eszmei és politikai változásai átfogalmazták némiképpen. A költészetben valamiképpen a Querela-toposzhoz köthető Baróti Szabó Dávid: *Egy le-dőlt diófához* és Berzsenyi: *A magyarokhoz* (Romlásnak indult . . .) című verse.⁹³

Tudjuk, hogy Kölcsey Ferenc gondolkodása, költészete igen sok ágon kapcsolódik a régi magyar irodalomhoz, különösképpen a kurucos hagyományokhoz. Mind a régi magyar irodalmi, mind a kurucos hagyományok közvetítésében kiemelkedő szerepe volt a debreceni protestáns kulturális közegnek, amint azt meggyőzően bizonyította Mészöly Gedeon alapvető tanulmánya.⁹⁴ Éppen a századforduló körüli időszakban több debreceni provenienciájú kéziratos énekeskönyvbe másolják be a Rákóczi-nótát, közülük egy máig is a Kollégiumi Nagykönyvtárban olvasható, éppen olyan ritka változat, amely a hazafias-kurucos hagyományt a múltban Bocskaiig hosszabbítja meg:

„ . . . Jaj Rákóczy Bertsényi
Magyarok híres Vezéri Bezerédy
Hová lettek Magyar népnek híres Vezérei
Nemzetünknek nagy bajnoki
Fényes Csillagi Botskai
Az ellenség minden felől őket emészti üti
Kergeti buval emészti közinkbe sem ereszti
Jaj hát szegény nemzetünknek
Miként epeszti . . . ”⁹⁵

Ott érezhetjük már a Querela-toposz jelentkezését Kölcsey-nél az 1821-es *Rákos* című költeményben is:

„Romlasz magyar nép, romladozol hazám,
És lassan őrlő féreg emészti belől.

⁹²STOLL, 387, 639, 495, 576, 697, 280, 310, 369, 383, 387, 392, 393, 434, 500, 512, 527, 531, 546, 606, 692, 702, 722, 854.

⁹³SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészet-felfogásában* in *Világkép és stílus*, Bp. 1980. 137. Az egyes korszakok sajátos szerveződő értékviszonyai kirajzolják az éppen akkor érvényes értékalakzatot. (KENYERES, 89.) A társadalmi változások folyamán átértékelődnek a legfontosabb érték kategóriák. A változás azzal kezdődik, hogy a korábban fontosnak tartott érték kategória kevesebb vagy nagyobb hangsúlyt kap, vagyis egymáshoz viszonyított helyzetük megváltozik. A második fázisban, ha a helyváltoztatás jelentékeny volt és tartós, a kategóriák új tartalmat, jelentést kapnak, esetleg sor kerülhet arra is, hogy egyes kategóriák eltűnnek, mások kialakulnak. A Querela-toposzal összefonódó Rimay-ág mindvégig megtartja értékviszonyait, – szerkezetét. A XVIII. században és a XIX. század fordulóján azonban ez korántsem számít reprezentatívnak, jellemzőnek, sőt a korszak leggyakoribb és preferált értékalakzatával szemben ellentétesnek nevezhető. Elsősorban a politikai-ideologikus érték kategóriák változnak legerőteljesebben, de az erre épülő morális érték kategóriák is követik ezt. A XVIII. században domináns értékalakzatban nem kap helyet a Querela-toposzt meghatározó érték konfliktus, hasonlóképpen nem kívánatos értékírány az értékvesztés történelmi konkrétságú kifejezése. A Faludi-vers éppen az átrajzolódott értékalakzat bizonyossága. A XVIII. század végén, XIX. elején pedig az értékalakzat újbóli átrendeződésével a Querela-toposz érték kategóriái újra aktualizálódnak.

⁹⁴MÉSZÖLY Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*, Bp. 1939.

⁹⁵*Világi énekek*, TREN, R 2762: 60–63.

Ha fog kigyulni magzataidnak
Szük kebelökben az égi szikra? ”

Az elmondottak alapján bizonyosra vehetjük Mészöly Gedeon vélekedésének igazát: „Nem lehet véletlen, hogy a Hymnus első strófájában is erre, hogy: — — — — nép előtte ez a sor rímelt: Balsors, a' kit régen tép . . .”⁹⁶ Nem a véletlen költői lelemény ragadta ki tehát a rímek lehetséges sokaságából a nép-tép oppozíciót, nem is csak az egytagú szavak rímlehetőségének fölfrissítési szándéka, hiszen Kölcsey nyilván tudta, ismerte a belőle múltba kigyózó eszmei-politikai üzenetet, s annak poétikai jelentését. A *Querela Hungariae* toposz a reformkor előestéjének történelmi-eszmei közegében szólal meg a Hymnusban; a toposz történelemszemlélete, idő és értékszerkezete a mű kompozícióját határozza meg. Ezen belül így a rímpár két évszázad üzenetének tudatos meghallása, apokrif örökségének vállalása.

Baróti Szabó, Berzsenyi, Kölcsey költészetében elsősorban a *Querela*-toposz állandósult gondolatisága lényeges, s csak erősen alárendelten jelenik meg a rímtoposz Rimay-ága, poétikai fontossága halványul. Ebben nyilván szerepe lehet a korszak poétikai elveinek, amely már jóval kisebbre értékeli a konvencionális poétikai eszközöket. A XVIII. század II. felében s a XIX. század első évtizedeiben a *Querela*-toposz poétikai kifejezésére (legalábbis a rímek szintjén) a rímtoposz Rimay-ágából már csak a nép-tép rímopozíciót használják, a nép-kép szerepe teljesen feledésbe merül. Valószínű, hogy a Rákóczi-nóta elevebb hagyományozódása magyarázza ezt.⁹⁷ Ugyanakkor a nép-kép oppozícióba kódolt értékszerkezet elevenen hagyományozódik, hiszen a belülről pusztuló nemzet érzete, a tehetetlen agónia büntudattal teli szorongása állandósul. Márpedig a századforduló és a reformkor előtti időszak éppen erre rezonált.

A *Querela*-toposz könnyen talál utat a századforduló és a XIX. század első évtizedeinek gondolkodásába, történelemszemléletébe, irodalmi műveibe. Amit hagyományosan „nemzethalál gondolatnak” nevezünk, az alapszerkezetében megszületett a *Querela Hungariae* toposzában; XVI–XVII.

⁹⁶ MÉSZÖLY, 81–82.

⁹⁷ A XVIII. század költészetében pedig nem szűnik meg a *Querela Hungariae* toposz szöveg-hagyománya, jelenléte, hiszen annak első számú megfogalmazása: Rimay verse zavartalanul napvilágot lát. Még csak nem is kéziratos formában rejtőzködik, Stoll Béla tanúsága szerint mindössze egyetlen kéziratos énekeskönyvünk tartalmazza. (STOLL, 227.) Nyomatott formában sokszor, nagy példányszámban juthatott az olvasó kezébe, erről gondoskodott a „Balassi–Rimay . . . Istenes Énekei . . .”-nek sok kiadása XVIII. században. (Dézsi Lajos adatai alapján minimálisan húsz kiadásról tudunk, DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes Énekei”-nek bibliográfiája*. Bp. 1904.) Igaz, a hagyományozódás mindvégig Balassi verseként tartotta számon s adta tovább. (Vö.: Rimay János *Összes Művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1955. 199–200. és KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. Oszt. Közleményei, 1957. 265–338.) Ennek ellenére joggal merülhet föl a kérdés, ha a minta jelen van az egész századon keresztül, miért nincs jelen annak hatása, vagy csak alig? Láthatóan átértékelődik szerepe, hiszen a XVII. század második felében, a XVIII. elején még hazafias politikai költészetünk legfontosabb ihlető mintája volt, a XVIII. században pedig elveszíti ezen funkcióját. Semmi jel sem mutat arra, hogy az „Istenes énekek . . .” kegyességi szempontú antológiájában politikai célatosság, rejtett, csempészett alkotásnak tekintették volna, vagy itteni elhelyezését ilyen számdékre vezetnénk vissza. A kor értékalakzatában elveszíti jelentőségét, korábbi politikai-ideológiai jelentése elhalványul, „néma regiszterre” válik. Ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy egy sajátos hagyományozódási sorba tagolódott be, az „Istenes énekek” versgyűjtemény egy darabja lett más szerzősége alatt jegyezve, s ez a specifikus hagyományozódás is gyengítette eredeti jelentését, korábbi funkcióját. A XVII. században is megjelent az „Istenes énekek”-ben huszonháromszor (vö.: SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes Énekei*, 1983. Tanulmány a hasonló kiadáshoz, 37–39.), ugyancsak Balassi neve alatt, azonban abban a korban a hagyományozódásnak csak egyik csatornája volt ez, a másik csatormán — éppen a kor domináns értékalakzatának megfelelően — állandó delejező hatása érvényesült, segíthette ezt az a körülmény is, hogy ez közelebb esett időben a Rimay szöveghagyomány kezdetéhez.

századi költészeti hagyományaink megújulva így ömlenek nemzeti létünk, kultúránk, nemzettudatunk újabb korszakába, s szólaltatnak meg újabb regisztereket.

Ezzel kijelölt utunk végére érkeztünk, tudva azt, hogy messze nem merítettük ki a tökéletes megoldáshoz szükséges eljárásokat, lehetőségeket. A felsorakoztatott bizonyító anyag nem egy helyen hiányos, vázaltszerű; munkánk során végig éreztük az ideológia- és eszmetörténet eredményeinek hiányát. Az ilyen jellegű kutatások újabb eredményeinek fölhasználásával jobban pontosíthatnánk a toposz XVIII–XIX. századi beépülését, kapcsolatát a nemesi történetzemlélettel és egyáltalán a nemzettudat változásaival.

A dolgozat mottójaként Verlaine versét idéztük: „Ó jaj, a rím silány kolomp...” A nagy XIX. századi francia poéta mélabús elutasítással számol le korábbi poétikai kőtáblákkal, helyezi azokat törvényen kívül. Tehette ezt úgy, hogy saját törvényhozója volt, a „silány kolomp” szava hozzá nem kúszott évszázadokon át, makacsul hagyományozódó üzenettel. Dolgozatunk talán meggyőzően bizonyította, hogy a csak szűkebb értelemben poétikainak látszó kérdés: egy rímtoposz históriája: költészettörténetünk és nemzettudatunk geológiai mélyrétegeinek megrendítő lenyomatát őrizheti.

Imre, Mihály

L'HISTOIRE D'UN TOPOS DE RIME

(nép – szép – kép – ép... tég)

La poésie de János Rimay, intitulée: *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* (Dans laquelle il se lamente de la décadence et de la décroissance de la nation hongroise) servait d'un modèle important pour la poésie patriotique-politique hongroise au cours des siècles. L'étude part de la supposition que l'ensemble de rime nép – szép – kép – ép (peuple – beau – image – intacte) de la première strophe de la poésie de Rimay a conquis une place extraordinaire dans la poésie lyrique hongroise de deux siècles. Dans la première strophe de sa poésie, Rimay a créé un tel constant de texte poétique durable – un topos –, les rapports de valeur et les plans temporels de laquelle se sont condensés dans des mots de rime monosyllabiques qui sont en même temps les mots de clefs de la poésie. Cette rime qui s'organise des mots monosyllabiques est l'une des plus fréquentes dans l'ancienne poésie hongroise. Outre les dispositions métrico-poétiques, la cause de la tradition du topos de rime est à chercher dans les relations de valeur, l'opposition nép – kép du topos de rime en est l'expression la plus accentuée. C'est le conflit de valeur qui est la caractéristique la plus importante de la structure de valeur de la poésie, et c'est la perte de valeur qui devient la tandance de valeur fondamentale. C'est ce qui détermine notre poésie politique après Rimay. Le topos de rime a deux branches d'évolution: celle de Rimay et celle de Gyöngyösi. La poésie de Rimay est, à proprement parler, la rédaction lyrique d'un topos existant continuellement dans la littérature hongroise du XVIe siècle, de celui de la Querela Hungariae, mais elle s'entrelace poétiquement avec le topos de rime. La branche Rimay montre un entrelacement continu du topos Querela et du topos de rime. Au XVIIIe siècle, la branche Rimay apparaît seulement dans quelques poésies éparses, mais elles sont des poésies d'une intonation patriotico-politique, – dans la branche Gyöngyösi, par contre, la fonction antérieure fixe du topos de rime cesse. C'est le chant Rákóczi qui est le testateur le plus vigoureux du topos Querela et du topos de rime, qui, durant les décennies d'après 1790, surgira souvent, au cours des mouvements politiques oppositionnels. La branche Rimay devient active de nouveau, et le topos Querela se réintègre dans la poésie du début du XIXe siècle.